182

एवं स्थूलेशरीरे लिंगशरीरस्य प्रवेशमुक्त्वा तत्र चैतन्यप्रवेशमाह। सर्वेति। आदिकर्त्ता सर्वभूतानि स्वोपाधिप्रापेकदेशभूतानि उपादाय तत्र आविशतीति विपरिणामेन
नानुषज्यते। एतेन तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरर्थो दर्शितः। तपसः ज्ञानमयस्यालोचनस्य चरणाय तथा च श्रुतिः परमेश्वरस्य तत्तदुपाध्यनुसरणं स्वस्वरू
पज्ञानार्थमेवेत्याह रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति। तमेव उपाधिं प्रविश्य जीवभावमापन्नं "प्रजापतिं ब्रह्मेत्याहुः सत्यमसीत्यादयः श्रुतयः
१३ तत्र हेतुमाह स वै इति। सः शरीरान्तः स्थः वै एव ततः शरीरप्रवेशानन्तरं। एतेन तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादि सत्यं चानृतं च सत्यमभवदित्येतापाः
श्रुतेरर्थो दर्शितः। सत एव पृथिव्यप्तेजोग्निमरुद्वाय्वाकाशे। सत्यानृते घटरज्जूरगादौ सत्यं ब्रह्मैवाभवदिति श्रुतिपदानामर्थः। एवं तमेश्वरीभूतमपी जैवी च बीमपी

सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय ह आदिकर्त्ता स भूतानां तमेवाहुः प्रजापतिं १३ स वै सृजति भू
तानि स्थावराणि चराणि च ततः संसृजति ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् १४ ॥ ॥ ॥

मितिद्विविधां सृष्टिमभिप्रेत्योक्तं अभियुक्तैः अन्नात्मा मममपीयोषिदन्या काचिन्मनोमयीति। घटौ मन्मयधीमयाविति चात्र यास्सृष्टिद्वयवत् प्रलयद्वयमपि
विदुषो विदेहकैवल्यकाले स्वरूपेत। गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इति। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति च। कलाः
प्राणाः श्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियमित्याद्याः तत्रैशी व्यावहारिकी सृष्टिः दृष्टिमभिप्रेत्य प्रतिष्ठासु वाय्वादिषु तत्तदुपादानेषु प्राणादीनां प्रलयः
पुरुषान्तरप्रतीत्या उक्तः। विद्वत्प्रतीत्या तु जैवी प्रातिभासिकी दृष्टिसृष्टिमभिप्रेत्य पुरुषे एव कलाप्रलय उक्तः। तस्माद्युक्तमुक्तं सृष्टिद्वयं १४ ॥

वयः पक्षी १५ अव्ययं आकाशादि व्ययं घटादि अपक्षयधर्मि १६ तेषां नरकिंनरादीनां प्राक्सृष्ट्यां येषां जैर्व्यां वा यथा पूर्वकल्पे हिंस्रत्वं स पुनः क
ल्पांतरेपि [illegible] हिंस्रत्वमेवानुवर्त्तते सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वरिति श्रुति
रपि पूर्वकल्पसरूपामेवेश्वरो पि सृष्टिमाहान्यायो पि समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोध इति मतिकल्पं इंद्रादीनां नामानि रूपाणि क

लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन् नरकिंनररक्षांसि वयः पशुमृगोरगान् १५
अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्थावरजंगमं १६ तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे तान्ये
व प्रतिपद्यंते सृज्यमानाः पुनः पुनः १७ हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते तद्भावि
ताः प्रपद्यंते तस्मात्तत्तस्य रोचते १८

र्माणि च समानान्येव अतस्तद्वाचिनां वैदिकशब्दानां व्रीह्यादिशब्दवज्जातिवाचित्वेनाऽनाधुनिकत्वेन वेदस्यानित्यत्वं न विरुध्यते इति सूत्रार्थः प्रति
कल्पं सृष्टिवैरूप्ये तु कृतहानाकृताभ्यागमौ प्रसज्येयातामित्येवकारार्थः १८

महाभूतेषु क्षिति । धाता जगद्वैचित्र्यजालविस्तारयिता । नानात्वं भुक्तिरजतवत्प्रतिपुरुषं भिन्नत्वं । महाभूतेषु वियदादिषु । इंद्रियार्थेषु रूपादिषु द्रव्याकृतिषु । भूतानां जीवानां विनियोगं भोक्तृभोग्यभावेन संबंधं सर्वदृश्यं तात्पर्यमिदं यथा सुखाद्यनुभवः प्रतिपुरुषं नाना एवमनुभवविषयोऽपि महाभूतादिर्नानेत्यर्थः १९ धातैवेत्येवकारव्यावर्त्यान्यपक्षानुपन्यस्यति केचिदिति कर्म स्वं च पुरुषस्य सामर्थ्यमस्तीति कर्मैव प्रधानमिति मीमांसकाः दैवं त्वादित्याद्या ग्रहा एव सदसत्फ

महाभूतेषु नानात्वमिंद्रियार्थेषु मूर्त्तिषु विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत १९ केचित्पुरुषकारं तु
प्राहुः कर्मसु मानवाः दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिंतकाः २० पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः
त्रय एते पृथग्भूता नविवेकं तु केचन २१ ॥

लदातार इति दैवज्ञाः स्वभाव एवेति स्वभाववादिनो बाह्याः २० एतेषां समुच्चयमतमाह पौरुषमिति । अपृथग्भूता इति छेदः दैवं कर्म स्वभावानुगृहीतं फलाय वर्त्तते तत्र पर एते समुदिता ननु एषां विवेकं पृथग्भावं एकैकस्य प्राधान्यं इच्छंतीति केचन २१ २१ २१ ॥ ॥

आर्हतमतमाह। एतमिति श्लोकपादत्रयेण। एतं विषयं भूतादीनां नानात्वे किंकारणमिति चिंतायाः विषयं। एवमिति विशिष्य न ब्रूयुः न निर्वक्तुं शक्यमित्यर्थः
एवं न च तमपि न ब्रूयुः अनिर्वाच्यत्वमपि नेत्यर्थः। नन्वेकमतस्य न कर्मदैवयोः कारणत्वं सुवचं दुर्वचं वा स्यात्। समुच्चितयोस्तु सुवचमित्याशंक्याह उभे च न ब्रूयुरिति। अ
स्तु तर्हि द्वयोरपि दुर्वचत्वमित्याशंक्याह अनुभे च न ब्रूयुरिति। उभयव्यतिरिक्तमपि कारणं नेत्यर्थः। कर्मस्था इत्यार्हतानां यौगिकं नाम। ते हि कर्माष्टकवशादेव जीवा
नां बंधः तप्तशिलारोहणादिना निर्जराख्येन धर्मेणैव च मोक्ष इति वदंति। सिद्धांतमाह सत्वस्थाः समदर्शिन इति। अयमर्थः अज्ञाः किंकारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य का
लः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिंत्यमिति काल इति दैवज्ञानां स्वभाव इति परिणामवादिनां सांख्यानां नियतिरिति कर्मवादिनां मीमांसकानां

एतमेवं च नैवं च न चोभे नानुभे न च कर्मस्था विषयं ब्रूयुः सत्वस्थाः समदर्शिनः १२

स१

यदृच्छेति नियमवादिनामार्हतानां भूतानीति लोकायतानां पुरुष इति जरत्स्येश्वरवादिनां च जगत्कारणविषये मतान्युपन्यस्यैते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मश
क्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति अनुभवबलेन सिद्धांतः कृतः देवप्रकाशमानो य आत्मा प्रत्यगवस्तु तद्गतां शक्तिमेव कारणमाहुः स्वगुणैः सत्वरजस्तमोभिर्युक्तामपि प
रीक्षादृशा यां नितरां गूढा। तस्याः कार्यं आत्मनो जगद्ध्यानेन प्रत्यक्षं स्यान्नु न प्रत्यक्षा रज्ज्वुरगहेतुज्ञानवदिति स्कासर्थः। तदेतदाह सत्वस्थाः रजस्तमोरहितेंऽतःक
रणसत्वसंप्रज्ञातावस्थायां तिष्ठंतीति सत्वस्थाः योगिनः समं ब्रह्मैव कारणत्वेन द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः। ब्रह्मैव कारणमिति पश्यंतीत्यर्थः १२ ॥

ब्रह्मावाप्तेः साधनं फलं चाह सार्द्धद्वाभ्यां तप इति। तपो योगः निःश्रेयसं मोक्षहेतुः शमः मनोनिग्रहः दमो बाह्येंद्रियनिग्रहः तेन तपसा तप्या चक्षांतियोगिनां सर्व
कामावाप्तिं दर्शयति। विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् तं तं लोकं जयते तांश्च कामानिति। जयते प्राप्नोति कामान् २३ तपसेति तत् ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मभावः स
र्वैश्वरत्वं च योगस्यैव फलमिति तात्पर्यं ऋषय इति प्राग्जन्मन्यधीतान् योगबलेनैव स्मृतवंतः २४ अनादीति श्लोकस्योत्तरार्द्धं आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः

तपो निःश्रेयसं जंतोस्तस्य मूलं शमो दमः तेन सर्वानवाप्नोति यान्कामान्मनसेच्छति २३ तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं
सृजते जगत् स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः २४ ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषंत दिवानिशं अनादिनिध
ना विद्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा २५ ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः नानारूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्त्तनं
२६

प्रवृत्तय इति तेषां क्वचिन्नदर्शनेऽपि शारीरकसूत्रभाष्यादौ पुस्तकांतरेषु च दर्शनात्। स्वयंभुवा यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै
इति श्रुतेः परमेश्वराल्लब्धवेदेन उत्सृष्टा शिष्यप्रशिष्यसंप्रदायक्रमेण प्रवर्त्तिता २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वेदशब्देभ्य एवेति। लोके हि दृष्टादृष्टद्वारकं शब्दानामर्थकारणत्वं कृतं यथा विश्वादिमूर्त्तिं सिसृक्षतः शिल्पिनः तदाकृतिप्रतिपादकागमस्मरणं मूलं। यथा वा तक्षकदष्टं जीवयितुमिच्छतः विषघ्नमन्त्रोच्चारणं। इन्द्रजालपुरं सिसृक्षतो वा शाम्बरमन्त्रोच्चारणं। एवमिहापि स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजतेति श्रुत्या दृष्टद्वारेण वार्थोत्पत्तिं प्रति शब्दस्य हेतुत्वमुक्तं। तथा एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः नामधेयानि चर्षीणां या
श्च वेदेषु सृष्टयः शर्वर्यन्ते सुजातानामन्येभ्यो विदधात्यजः २८

ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसौभगायेत्यन्याः प्रजा इति श्रुते स्तत्तत्पदोच्चारणात् एव देवादिसृष्टिर्गम्यते न तु तत्तदर्थस्मारकत्वरूप
दृष्टद्वारेति सर्वथापि वेदशब्दा देवसृष्टिसमर्थः २७ शर्वर्यन्ते सर्गादावित्यर्थः २८

नामेति। आत्मसिद्धिः आत्मनो मुक्तिर्दशभिः क्रमैः साधनैर्नामादिभिः सहिता वेदेषु प्रोच्यते। तत्र नाम वाक् ऋग्वेद इत्यादि स्मृते नामेति वेदाध्ययनं भेदः
अर्हद्वारा एष आत्मनो यमस्तीति स्मृतेः पूर्वं हत्यस्य सततो हारकरणे नार्हत्वसंपादनं गार्हस्थ्यमिति यावत्। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि वानप्रस्थाश्रमः सर्वः
कर्म संध्योपासनादि सर्वाश्रमसाधारणं यज्ञोऽग्निष्टोमादिः आख्याकीर्तिकरं तटाकारामादि आपूर्तं आख्यं आलोक आलोचनं मानसो ध्यानादि धर्मः स
च त्रिविधः यज्ञांगेषु अश्वादिषु उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादि शास्त्रविहिता विराडादि दृष्टिरेका अध्यात्मं जाठरादिप्रतीकेषु वैश्वानराख्यकारणब्र
ह्मदृष्टिरपरा विधा दहराद्यहंग्रहोपास्त्या शुद्धस्वरूपावगतिस्तृतीया तत एव सिद्धिः कैवल्याख्या जायते एवं मुक्तिरिति दशभिः क्रमैः क्रमेण उल्लंघ्यते सं

नामभेदस्तपः कर्म यज्ञाख्यालोकसिद्धयः आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः
२९ यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ३०॥

सारदुःखमेभिस्तैः २९ इतोऽप्यंतरंगं मोक्षसाधनमाह। यदुक्तमिति गहनं दुःखगाहं ब्रह्मैव देववादेषु वेदोक्तकर्मसु प्रस्तावादि देवतात्वेन उक्तं तदन्तेषु वे
दवादान्तेषु उपनिषत्सु च यथायुक्तं विस्पष्टतरं उक्तं तद्ब्रह्म क्रमयोगेन पूर्वोक्तेन नामादिदशकेन लक्ष्यते तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः तत्त्वंपदवाच्यार्थयो
र्विशेषणांशभूततन्मायांतःकरणांशप्रहाणपासायं देवदत्त इत्यत्र तदेतद्देशकालरूपविशेषणांशप्रहाणेनाखण्डं देवदत्तस्वरूपमिव प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म
लक्ष्यते। न तु शब्देन अस्पृष्टग्राहिकया अस्य गौरयं महिष इतिवत् वा वेद्यते यतो वाचो निवर्तन्ते इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽपदार्थत्वात् अवाक्यार्थत्वाच्च ३०॥॥

तत्रब्रह्मणोलक्षणंस्वरूपंदर्शयतिकर्मजइति देहिनःदेहाभिमानिनोजीवस्यपृथग्भावःपृथक्त्वंद्वैतदर्शनमितियावत्तत्कर्मजंकर्मोपरमेसुषुप्तौसमाधौचनास्ती
त्यर्थः द्वंद्वैःसुखदुःखशीतोष्णमानापमानादिभिर्युक्तोतेचपृथग्भावंआत्मसि द्धिः आत्ममोक्षरूपःपुरुषःएतेनमुक्तमोक्षयोरभेदवचनेननानागंतुकंस्वस्व
रूपमात्रंमुक्तिरित्युक्तंविज्ञानात्सम्यक्वाक्यजातज्ञानात्जहातिज्ञातृज्ञानज्ञेयभावरूपंभेदंत्यजतीत्यर्थः २१ भेदत्यागोपायमाहद्वइतिशब्दब्रह्मप्रणवः

कर्मजोयंपृथग्भावोद्वंद्वयुक्तोपिदेहिनः आत्मसिद्धिस्तुविज्ञानाज्जहातिपुरुषोबलात् २१ द्वेब्रह्मणीवे
दितव्येशब्दब्रह्मपरंचयत् शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति २२ आलंभयज्ञाःक्षत्राश्चहवि
र्यज्ञाविशःस्मृताः परिचारयज्ञाःशूद्राश्चतपोयज्ञाद्विजातयः २३ त्रेतायुगेविधिस्त्वेषयज्ञानांनकृते
युगे द्वापरेविप्लवंयांतियज्ञाःकलियुगेतथा २४

निष्णातःप्रणवोपास्तिकुशलःपरंमात्रात्रयातीतंतुरीयं २२ प्रणवोपास्तिमेवइतरनिंदापूर्वकंस्तौति। आलंभेति। आलंभःपशुहिंसाहविःव्रीह्यादिकंप
रिचारःत्रैवर्णिकसेवातपोब्रह्मोपासनं २३ विधिरप्रवृत्तप्रवर्त्तनंतच्चत्रेतायामेवनतुकृतेसत्वप्रधानत्वात्तत्सिद्धेः अत्रधर्ममनुतिष्ठन्पुरुषःकृतो।
धर्मानुष्ठानमारभमाणस्त्रेता। आरब्धेपिविघ्नवद्द्वापरः तद्विमुखःकलिरितिपूर्वोदाहृतस्मृतमर्थोनमस्मर्त्तव्यः २४ २४ ॥ ॥

त्रेतायुगे इत्येतं श्लोकं व्याचष्टे पृथगित्यादिना पृथग्धर्माः पृथक्त्वं भेदः तद्वंतः पृथग्धर्मिणः द्वैतिनः तदन्ये अपृथग्धर्मिणः अद्वैतनिष्ठाः मर्त्याः तप एव योगमे
व कृतयुगे ऽनुतिष्ठंतीति शेषः ऋगादीनि काम्याइष्टीश्च सौर्यचरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति शास्त्रोक्ताः पृथक्कृतयोमिरालोचनैः दृष्ट्वा तत्फलं च अनात्मभूत
स्वर्गादिरूपं दृष्ट्वा तत्परित्यज्य योगपराः एव बभूवुरित्यर्थः ३५ त्रेतायां धर्मनिरताः सन्तः प्रवृत्तभावात् तत्र यंतारः धर्मशास्तारः वेदाश्च संहतापशा घनुष्ठा

अपृथग्धर्मिणो मर्त्या अकृत्स्नामानि पञ्जूंषि च काम्यामिष्टिं पृथग्दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च ३५ त्रेतायां
तु समस्तोयप्रादुरासन्महाबलाः संयंतारः स्थावराणां जंगमानां च सर्वशः ३६ त्रेतायां संहता वेदाय
स्तावर्णाश्रमास्तथा संरोधादायुषस्त्वेते भ्रश्यंते द्वापरे युगे ३७ ह्रश्यंते तेन च ह्रश्यंते वेदाः कलियुगे खि
लाः उत्सीदंते समयत्राश्च केवला धर्मपीडिताः कृते युगे यस्त्र धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते आत्मवत्सु तपोव
त्सु कृतवत्सु प्रतिष्ठितः ३८

नापसन्नद्धा आसन्निति सार्द्धश्लोकार्थः ३६ संरोधादिति सार्द्धः स्पष्टार्थः ३८ कृतादिशब्दानां कालवाचित्वं प्रसिद्धवत्कृत्याह कृते इति कृतयुगश्च
तुष्पाद्धर्मयुक्तः स इदानीमपि ब्राह्मणेषु दृश्यते ऽतः सत्य एव कृतयुगरूपा इति भावः आत्मवत्सु जितचित्तेषु तपोवत्सु योगनिष्ठेषु कृतवत्सु वेदांतश्रव
णादिमत्सु ३९

त्रेतायुगव्यवहारमाह। सर्वधर्मेति। यथा धर्मैः स्वाचाराद्यनतिक्रमः स्वधर्मस्थाः अग्निहोत्रादिपराः वेदान्वदन्तो वेदवादाः वैदिकाः यथागमं वेदोक्तक्रममारोग्यधर्मो
यज्ञादिः तत्सहितं व्रतं रक्षादस्सुपवासादि संयोगस्तीर्थक्षेत्रप्राप्त्यादि तत्सर्वैतैर्विक्रीयते वैदिकास्त्रपि स्वर्गकामा एव यक्ष्यन्ते। द्वापरे पुत्रादिकामा एका
कलौ शत्रुमरणादिकामा एवेति युगे युगेऽद्य त्यस्यार्थः ७० तिष्ठन्तीति स्थानि स्थावराणि। जंगमानि च स्थानि च [illegible] जंगमस्था
नि भूयांसि वृद्धिमन्तराणि। तथा युगे युगे धर्मा अधर्माश्च वर्द्धन्ते क्षयन्ति च ७१ ऋतुलिंगानि शीतोष्णादीनि तथा ब्रह्महरादिष्वपि सृष्टिसंहारसामर्थ्या

स धर्मव्रतसंयोगं यथा धर्मे युगे युगे विक्रीयन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथागमं ७० यथा विश्वानि भूतानि वृक्षा
भूयांसि प्रावृषि सृज्यन्ते जंगमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ७१ यथर्त्तुष्वृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये दृश्यन्ते ता
नि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु ७२ विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा कीर्त्तितं तत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्ति च
प्रजाः ७३ दधाति भवति स्थाने भूतानां समयो मतं स्वभावेनैव वर्त्तन्ते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ७४ ॥ ॥ ॥

निवर्द्धन्ते क्षयन्ति चेत्यर्थः ७२ कालनानात्वं चतुर्युगात्मकस्य पुरुषस्य नानात्वं धर्मादिवृद्धिभेदेन पृथक्त्वं तच्चानादिनिधनं स तत् प्रजाः सृजते वर्द्धयति अ
त्ति च संहरति च ७३ दधातीति यानि भूतानि चतुर्विधानि स्वभावेनैव द्वंद्वयुक्तानि सुखदुःखादिमन्ति वर्त्तन्ते तेषां भूतानां समयः कालः स्थाने अधिष्ठाने
मतं स एव च तानि भूतानि दधाति धारयति पोषयति च तथा स एव च भूजानि भवति स्वयमेव भूतात्मेत्यर्थः ७४ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्गेतिसमयएवसर्गादिकंदधातिभवतीतिचानुषज्यतेनकेवलंमहतात्मैवकालः अपितुसर्गाद्यात्मापीत्यर्थः सर्गःसृष्टिः कालोदृशादिः क्रियायज्ञस्याह्वादिः वेदाः
तत्प्रकाशाःकर्त्तातदनुष्ठाताकार्यंदेहादिपरिस्पंदः क्रियाफलंस्वर्गः सर्वमेतत्कालात्मापुरुषएवेत्यर्थः तथाचश्रुतिः पुरुषएवेदंसर्वमिति ४५ शुकानुप्रश्नेऽष्ट
पंचाशत्तमः॥ सक्रमप्राप्तंप्रलयमाह। प्रत्याहारमितिप्रतीपंउत्पत्तिक्रमविपरीतंआहरणंप्रत्याहारः ईश्वरः कालात्मा। अध्यात्मं आत्मनि। सुसूक्ष्मंकारणं।

187

सर्गःकालःक्रियावेदाःकर्त्ताकार्यंक्रियाफलं प्रोक्तंतेपुत्रसर्वंवैयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ४५ शांतौमोक्षधर्मेषुशुकानुप्रश्ने॥ ॥
व्यासउवाच प्रत्याहारंतुवक्ष्यामिशर्वर्यादौगतेहनि यथेदंकुरुतेध्यात्मंसुसूक्ष्मंविश्वमीश्वरः १ दिविसूर्यास्तथासप्तदहं
तिशिखिनोर्चिषः सर्वमेतत्तदार्चिर्भिःपूर्णंजाज्वल्यतेजगत् २ पृथिव्यांयानिभूतानिजंगमानिध्रुवाणिच तान्येवाग्रेप्र
लीयंतेभूमित्वमुपयांतिच ३ ततःप्रलीनेसर्वस्मिन्स्थावरेजंगमेतथा निर्वृक्षानिस्तृणाभूमिर्दृश्यतेकूर्मपृष्ठवत् ४
भूमेरपिगुणंगंधमापआददतेयदा आत्तगंधातदाभूमिःप्रलयत्वायकल्पते ५ आपस्तत्रप्रतिष्ठंतिऊर्मिमत्योमहास्व
नाः सर्वमेवेदमापूर्यतिष्ठंतिचचरंतिच ६

वस्यं १ संकर्षणमुखोद्भूतस्यशिखिनोग्नेरर्चिषः सप्तेतिसंबंधः। अर्चिभिः सौरीभिराग्नेयीभिश्चज्वालाभिः २ ध्रुवाणिस्थावराणि ४ गंधंकाठिन्यहेतुंघृतवद्भूमिः
काठिन्यंतस्याजलमात्रंभवतीत्यर्थः प्रलयत्वायकारणभावाय ६

आपोपि आत्तगुणा अग्निनाशोषितरसाः अग्निमात्रं भवंति ८ रूपं वायुराददते आद्यः पूर्वस्य ददानेइतस्य स्वरूपं ९ स्वनं शब्दतन्मात्रं १० नादः शब्दस्य सर्व
रूपं वर्णविभागहीनं ११ सर्वेषु लोकेषु वाय्वादिषु दृश्येषु प्रमाणादितेशब्दोपस्थानतया १२ मनसः सकाशात् अव्यक्तं स्फुटीभूतं शब्दं मनो ग्रसति अतः मन एव

अपामपि गुणं तान् ज्योतिराददते यदा आपस्तदात्तगुणा ज्योतिःषूपरमंति वै ७ यदादित्यं स्थितं मध्ये गृहंति शि
खिनोर्चिषः सर्वमेवेदमर्चिर्भिः धूर्णोज्वाज्वल्यते नभः ८ ज्योतिषोपि गुणं रूपं वायुराददते यदा प्रशाम्यति ततो ज्योतिर्वा
युर्दोधूयते महान् ९ ततस्कस्वनमासाद्य वायुः संभवमात्मनः अधरश्चोर्ध्वं च तिर्यक् च दोधवीति दिशो दश १० वायोर
पि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नादवत् ११ अरूपमरसस्पर्शमगंधं तद्वदमूर्तिम
त् सर्वलोकप्रमाणादितं खं तु तिष्ठति नादवत् १२ आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः मनसो व्यक्तमव्यक्तं ग्रा
स[illegible]ः संप्रति संचरः १३

अभिव्यक्तात्मकं शब्दादि स्थूलसर्वदृश्यरूपं स्वतस्कअव्यक्तं सूक्ष्मं एष मनोऽवसानः प्रतिसंचरः प्रलयः ब्राह्मः विराटसंवंधी मनः प्रजापतिमसृजतेतिश्रु
तेः मनः कल्पितो विराट् मनस्येव लीयत इत्यर्थः १३

मो० १८८

188

स्वात्मप्रलयमाहात्तदात्मगुणामिति द्वाभ्यां तत्र विराडुपाधानं अस्मदीयं परिच्छिन्नाभिमानि मनः सर्वं कर्म आत्मगुणं निःसीमज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मात्मकं गौण
कर्म आविश्य अंतर्भावितण्यर्थो यं प्रवेश्य ग्रसति चंद्रमाः हैरण्यगर्भीयं समष्टिमनः एवं व्यष्टिमनसि उपरते सति कुत्र चंद्रमसः समष्टिस्थानेन तत्र स्वउपतिष्ठते एनं पु
रुषं आत्मगुणा इति शेषः अयमर्थः देवब्रह्मणी वेदितव्ये इत्युपक्रमात् परब्रह्मप्राप्तिकामः प्रणवाख्यमपरं ब्रह्मोपासीनः भूतसूक्ष्मो उक्तक्रमेण स्थूल
भूतात्मकविराडं अकारार्थं संहृत्य सर्वात्मना स्थूलदेहं विस्मृत्य मनोमात्रेण स्थापयति यावत् तच्च मनः क्तं वंधनमनः अक्षुद्रसंस्कं उकारार्थतां प्रतिपन्नं सदैश्वर्य

तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चंद्रमाः मनस्युपरते चापि चंद्रमास्समुपतिष्ठते १७ तं तु
कालेन महता संकल्पं कुरुते वशे चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमं १८ ॥

युक्तं भवति यथोक्तं विगतवासनमास्तु विपाशता सम्यगतं मन आत्मतपोदिनां यदि भिवांछति तद्भवति क्षणात् सकलशक्तिमयो हि महेश्वर इति १७ तं तु
चंद्राख्यसमष्टिमनउपाधिं संकल्पं संकल्पमात्रशरीरं उकारार्थं महता कालेन वशीकुरुते मकारार्थं कारणं प्रविलापयति योगी यतः स संकल्पः चित्तं विचा
रात्मिकां चेतोवृत्तिं ग्रसति अतः संकल्पनिरोधो दुःशकः तच्च संकल्पवशीकरणं मकारार्थत्वेनाहमेवेदं सर्वं स्मीत्येवं रूपेणावस्थानमेव ज्ञानं अनुत्तमं श्रेष्ठं १८

रामं० १८८

ईशस्यापि तत्पमाहृद्धाम्यां काल इति। कालः अर्द्धमात्रार्थः शोधितं त्वंपदार्थः अस्मीत्येतावन्मात्र प्रत्ययात्मा विज्ञाने उक्तलक्षणं सार्वात्म्यानुभवात्मकमिति शंगिर
तिगिलति ग्रसतीत्यर्थः कालमपि बलाख्या शक्तिर्ग्रसति अयमर्थः अर्द्धमात्रायाः परतः विंदुनादशक्तिशांताख्याश्चतस्रोवस्थाः तत्राकार उकार मकारा न प
क्ष्य अर्द्धमात्रा तुरीयं तामप्यपेक्ष्य शक्तिः सुप्यावत्ती जीवन्मुक्त्याख्या तुरीयाशांतातु विदेहकैवल्यं पुनरुत्थानाभावात् नगरानीया तथाचेश्वरगुरु स्कंरो
प[illegible] इति श्रुतिः अस्या अर्थः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेषु अकारोकारमकारार्द्धमात्रार्थेषु प्रत्येकं एकैकस्मिन् विश्वादिचतुष्ट[illegible]यमस्तीति तेनेषां षोडशभेदाः

कालो गिरति विज्ञानं कालं बलमिति श्रुतिः बलं कालो
ग्रसति तं विधा कुरुते वशे १६

वंतीति तत्र तुरीयो व्यक्तरूपो जागरणं विंदुनाशक्तपउन्नरं सूक्ष्मत्वात्स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपाः तत्र मकारार्थस्य ईश्वरस्य ग्रासकर्तृरीयो ऽर्द्धमात्रातस्यापि तुरीयः शक्तिरि
ति सा शक्तिरिह बलशब्देनोच्यते विंदुनादयोः काल एवांतर्भावं विवक्षित्वा कालं बलमित्युक्तं। अत्र शंकते बलं कालो ग्रसतितु इतितु शब्द उक्तापीनिवारणार्थः
अस्मीति जीवानुभवेन ब्रह्मणोपलापः क्रियत इत्यर्थः। उत्तरमाह तमिति तं कालं विधानेह नानास्ति किंचनेति शास्त्ररूपा अस्मीत्यस्यापि बाधिका सुषुप्तादि दृष्टं
तेन वशे कुरुते। अस्मितामलयमसंप्रसादौ प्रत्यक्षत्वान्न तद्विशिष्टआत्मेत्यर्थः १६

109

विद्याक्रममाह आकाशस्येति। यदा विद्या कालं वशे कुरुते तदा आकाशस्य गुणं घोषं नादं अर्द्धमात्राबिंदुनादक्रमेण तुरीयस्य तत्तीयं ईश्वरं आत्मनि [illegible] तुरीये कुरुते प्रविलापयति। तत घोषलयाधिष्ठानं अव्यक्तं घोषादप्यतीतत्वात् परं घोषांतं शब्दब्रह्मापेक्ष्याश्रेष्ठात् देव चशाश्वतं तेनित्यनिर्दिष्टं अनन्तमनंनास्ति उत्तमं [illegible] चरमं यस्मात्तत्तथा। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरितिश्रुतेः १७ एवमिति सर्वप्रतिसंचरः प्रलय उक्तः तत्स्वरूपं तु सर्वाणि भूतानि ब्रह्मण्येव निबाधायं सामानाधिकरण्यं रज्जुरगवदीप्स्यं तत्सर्वं भूतबाधेन ब्रह्मैवावशिष्यते स प्रलयो न तु घटध्वंसवन्निरन्वयनिमात्रं १८ एतदेव शास्त्रप्रतिपाद्यं वस्तु तत्त्वमित्याह

आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान्कुरुतेऽत्मनि तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमं १७ एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसंचरः
यथावत्कीर्त्तितं सम्यगेवमेतदसंशयं बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः १९ एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः युगसाहस्रयोरादावह्नो रात्र्यस्तथैव च २० शांतौ मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यथावदिति बोध्यं बोधयितुं योग्यं अन्वर्थनामानं शिष्यं विद्यामयं अमौलं ऽयेन विद्यार्थित्वात् विद्यामयं दृष्ट्वा ज्ञात्वा कीर्त्तितं। ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः परमात्मवित्वात् योगिनः परमात्मानः इति दर्शयितुं परमात्मभिरिति तद्विशेषणं १९ उपसंहरति एवमिति विस्तारसंक्षेपौ सृष्टिप्रलयौ उक्तौ विति शेषः ब्रह्माव्यक्ते प्रणवप्रत्यगात्मानौ उपायोपेयौ। पुनः पुनर्युगसहस्रांते रात्रिः तथैवाहश्च २० उनषष्टितमः॥ ॥

अस्यैवार्थस्यैवशद्यापविस्तरेणसंरक्षणेगौविवक्षन्तदधिकारिणांनिरूपयन्नध्यायद्वयेनमृतग्रामेतिपुष्कंपदिन्यादिना ११ ॥

व्यासउवाच मृतग्रामेतिपुष्कंपन्नदेतत्कीर्त्तितंमया ब्राह्मणस्यतुपल्कस्यंतत्तेवक्ष्यामितच्छृणु १ जातकर्मप्रभृ
त्यस्यकर्मणांदक्षिणावतां क्रियास्यादासमावृत्तेराचार्येवेदपारगे २ अधीत्यवेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणेरतः
गुरूणामनृणोभूत्वासमावर्त्तेतयज्ञवित् ३ आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमं आविमोक्षाच्छरीरस्यसोन्व
तिष्ठेद्यथाविधि ४ प्रजासर्गेणदारैश्चब्रह्मचर्येणवापुनः ५ गृहस्थस्त्वेषधर्माणांसर्वेषांमूलमुच्यते यत्रपक्वकषायो
हिदांतःसर्वत्रसिध्यति ६ प्रजावांश्रोत्रियोयज्वामुक्तएवऋणैस्त्रिभिः अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतोगच्छेत्कर्मभिः ७
यत्पृथिव्यांपुण्यतमंविद्यात्स्थानंतदावसेत् यतेततस्मिन्प्रामाण्यंगंतुंयशसिचोत्तमे ८ तपसावासुमहताविद्यानां
पारगेनवा इज्ययावाप्रदानैर्वाविप्राणांवर्द्धतेयशः ९ यावदस्यभवत्यस्मिन्कीर्त्तिर्लोकेयशस्करी तावत्पुण्यकृतांलोका
ननंतान्पुरुषोश्नुते १० अध्यापयेदधीयीतयाजयेतयजेतवा नवृथाप्रतिगृह्णीयान्नचदद्यात्कथंचन ११ याज्यतःशि
ष्यतोवापिकन्यायावाधनंमहत् यदागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोश्नीयात्कथंचन १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥

190

गृहमावसतोह्यस्यनान्नीर्यप्रतिग्रहात् देवर्षिपितृगुर्वर्थंवृद्धातुरबुभुक्षतां १३ अंतर्हितारितप्तानांयथाशक्तिबुभूषतां द्रव्या
णामतिशक्त्यापिदेयमेषांकृतादपि १४ अर्हतामनुरूपाणांनादेयंह्यस्तिकिंचन उच्चैःश्रवसमप्यश्वंप्रापणीयंसतांविदुः १५ अ
नुनीययथाकामंसत्यसंधोमहाव्रतः स्वैःप्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्रायदिवंगतः १६ रंतिदेवश्चसांकृत्योवसिष्ठायमहात्मने
अपःप्रदायशीतोष्णानाकपृष्ठेमहीयते १७ आत्रेयस्त्विंद्रदमनोह्यर्हतेविविधंधनं दत्वालोकान्ययौधीमाननंतान्समहीपतिः १८
शिविरौशीनरोंगानिसुतंचप्रियमौरसं ब्राह्मणार्थमुपाहृत्यनाकपृष्ठमितोगतः १९ प्रतर्दनःकाशिपतिःप्रदायनयनेस्वके
ब्राह्मणायातुलांकीर्तिमिहचामुत्रचाश्नुते २० दिव्यमष्टशलाकंतुसौवर्णंपरमर्द्धिवत् छत्रंदेवावृधोदत्वासराष्ट्रोभ्यपतद्दिवं
२१ सांकृतिश्चतथात्रेयःशिष्येभ्योब्रह्मनिर्गुणं उपदिश्यमहातेजागतोलोकाननुत्तमान् २२ अंबरीषोगवांदत्वाब्राह्मणेभ्यःप्र
तापवान् अर्बुदानिदशैकंचसराष्ट्रोभ्यपतद्दिवं २३ सावित्रीकुंडलेदिव्येशरीरंजनमेजयः ब्राह्मणार्थेपरित्यज्यजगमतुलोकमुत्त
मं २४ सर्वरत्नंवृषादर्भिर्युवनाश्वःप्रियाःस्त्रियः रम्यमावसथंचैवदत्वास्वर्लोकमास्थितः २५

निमीराष्ट्रंचवैदेहोजामदग्न्योवसुंधरां ब्राह्मणेभ्योददौचापिगयश्चोर्वींसपत्तनां २६ अवर्षतिचपर्जन्येसर्वभूतानिभूतकृत् वशिष्ठोजीव
यामासप्रजापतिरिवप्रजाः २७ कारंधमस्यपुत्रस्तुमरुत्तोनाममरुत्तस्तथा कन्यामंगिरसेदत्वादिवमाशुजगामह २८ ब्रह्मदत्तश्चपांचाल्योरा
जाबुद्धिमतांवरः निधिंशंखंद्विजाग्र्येभ्योदत्वालोकानवाप्तवान् २९ राजामित्रसहश्चापिवसिष्ठायमहात्मने मदयंतींप्रियांदत्वातयासह
दिवंगतः ३० सहस्रजिच्चराजर्षिःप्राणानिष्टान्महायशाः ब्राह्मणार्थेपरित्यज्यगतोलोकाननुत्तमान् ३१ सर्वकामैश्चसंपूर्णंदत्वावे
श्महिरण्मयं मुद्गलायगतःस्वर्गंशतद्युम्नोमहीपतिः ३२ नाम्नाचद्युतिमान्नामशाल्वराजः प्रतापवान् दत्वाराज्यमृचीकायगतोलो
काननुत्तमान् ३३ मदिराश्वश्चराजर्षिर्दत्वाकन्यांसुमध्यमां हिरण्यहस्तायगतोलोकान्देवैरभिष्टुतान् ३४ लोमपादश्चराजर्षिः शां
तांदत्वासुतांप्रभुः ऋष्यशृंगायविपुलैःसर्वकामैरयुज्यत ३५ दत्वाशतसहस्रंतुगवांराजाप्रसेनजित् सवत्सानांमहातेजागतोलोका
ननुत्तमान् ३६ एतेचान्येचबहवोदानेनतपसैवच महात्मानोगताःस्वर्गंशिष्टात्मानोजितेंद्रियाः ३७ तेषांप्रतिष्ठिताकीर्तिर्यावत्स्था
स्यतिमेदिनी दानयज्ञप्रजासर्गैरेतेहिदिवमाप्नुवन् ३८ शांतौमोक्षधर्मेषुशुकानुप्रश्ने॥ ॥व्यासउवाच त्रयीविद्यामवेक्षेतवेदेषू
क्तमथागतः ऋक्सामवर्णाक्षरतोयजुषोथर्वणस्तथा १ तिष्ठत्येतेषुभगवान्षट्सुकर्मसुसंस्थितः वेदवादेषुकुशलाह्यध्यात्मकुशला
श्चये २ सत्ववंतोमहाभागाः पश्यंतिप्रभवाप्ययं एवंधर्मेणवर्तेतक्रियांशिष्टवदाचरेत ३ असंरोधेनभूतानांवृत्तिंलिप्सेतवैद्विजः

मो०
१९१

(१)

सम्यग्आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ४ स्वधर्मेणक्रियालोकेकर्मसत्वस्यसंचरः तिष्ठतेतेषुगृहवानषट्सुकर्मसुसद्वि
जः ५ पंचभिःसततंयज्ञैःश्रद्दधानोयजेतच धृतिमानप्रमत्तश्चदांतोधर्मविदात्मवान् ६ वीतहर्षमदक्रोधाब्राह्मणोनावसीद
ति दानमध्ययनंयज्ञस्तपोह्रीरार्जवंदमः ७ एतैर्वर्द्धयतेतेजःपाप्मानंचापकर्षति धूतपाप्माचमेधावीलघ्वाहारोजितेंद्रियः
८ कामक्रोधौवशेकृत्वानिनीषेद्ब्रह्मणःपदं अग्नींश्चब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताःप्रणमेतच ९ वर्जयेदुशतींवाचंहिंसांचाधर्म
संहितां एषापूर्वगतावृत्तिर्ब्राह्मणस्यविधीयते १० ज्ञानागमेनकर्माणिकुर्वन्कर्मसुसिध्यति पंचेंद्रियजलांघोरांलोभकूलां
सुदुस्तरां ११ मन्युपंकामनाधृष्यांनदींतरतिबुद्धिमान् कालमभ्युद्यतंपश्येन्नित्यमत्यंतमोहनं १२ महताविधिदृष्टेनबलेनाप्र
तिघातिना स्वभावस्रोतसावृत्तमुह्यतेसततंजगत् १३ कालोदकेनमहतावर्षावर्तेनसंततं मासोर्मिणर्तुवेगेनपक्षोलपतृणे
नच १४ निमेषोन्मेषफेनेनअहोरात्रजलेनच कामग्राहेणघोरेणवेदयज्ञप्लवेनच १५ धर्मद्वीपेनभूतानांचार्थकामजलेन
च ऋतवाङ्मोक्षतीरेणविहिंसातरुवाहिना १६ युगह्रदौघमध्येनब्रह्मप्रायभवेनच धा ॥ ॥ ॥ ० ० ॥

राम०
१९१

त्यासक्तानिभूतानिकर्षन्तेयमसादनं १७ एतद्धत्साम्यैर्धीरानिस्तरंतिमनीषिणः दैवैरस्तब्धंतोहिकिंकरिष्यंत्यचेतसः
१८ उपपन्नंहिपत्याज्ञोनिस्तरेन्नेतरोजनः दूरेतोगुणदोषोहिप्रासः सर्वत्रपश्यति १९ संशयंसतुकामात्माचलचित्तोल्प
चेतनः अप्राज्ञोनतरत्येनंयोह्यात्मेनसगच्छति २० अप्लवोहिमहादोषंमुह्यमानोनिपद्यति कामग्राहगृहीतस्यज्ञान
मप्यस्यनप्लवः २१ तस्मादुन्मज्जनस्यार्थेप्रयतेतविचक्षणः एतदुन्मज्जनंतस्ययदयंब्राह्मणोभवेत् २२ अवदातेषु
संजातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् तस्मादुन्मज्जनेतिष्ठेन्नस्यपानिस्तरेद्यथा २३ संस्कृतस्यहिदांतस्यनियतस्ययतात्मनः
प्राज्ञस्यानंतरासिद्धिरिहलोकेपरत्रच २४ वर्त्तेतेतेषुगृहवानक्रुध्यन्ननसूयकः पंचभिःसततंयज्ञैर्विघसाशीयजेत ॥

112

तच २५ सतांधर्मेणवर्त्तेतक्रियांशिष्टवदाचरेत असंरोधेनलोकस्यवृत्तिंलिप्सेदगर्हितां २६ श्रुतविज्ञानतत्व
ज्ञःशिष्टाचारोविचक्षणः स्वधर्मेणक्रियावांश्चकर्मणासोप्यसंकरः २७ क्रियावान्श्रद्दधानोहिदांतःप्राज्ञोनसू
यकः धर्माधर्मविशेषज्ञःसर्वंतरतिदुस्तरं २८ धृतिमानप्रमत्तश्चदांतोधर्मविदात्मवान् वीतहर्षमदक्रोधोब्राह्म
णोनावसीदति २९ एषापुरातनीवृत्तिर्ब्राह्मणस्यविधीयते ज्ञानवांश्चैवकर्माणिकुर्वन्सर्वत्रसिध्यति ३० अध
र्मंधर्मकामोहिकरोतीहाविचक्षणः धर्मंवाधर्मसंकाशंशोचन्निवकरोतिसः ३१ धर्मंकरोमीतिकरोत्यधर्ममधर्म
कामश्चकरोतिधर्मं उभेबालःकर्मणीनप्रजानन्सजायतेम्रियतेचापिदेही ३२ शांतौमोक्षधर्मेषुशुकानुप्रश्ने ॥

अथ अतीतानंतराध्यायद्वयोक्तसाधनसंपन्नेऽनंतरं एतत्तद्वक्ष्यमाणांशं तारकं कैवल्यं चेद्बोधयेत तर्हि ज्ञानवान्भवेत् एवं मुमुक्षावान् ज्ञानं संपादयेदिति वदन्नादौ बंधस्याज्ञानका र्यत्वे मिथ्यात्वं दर्शितं यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं तन्निवृत्तौ तत्कृतस्य बंधस्य निवृत्तिः संभाव्यते न तु बंधसत्यत्वपक्षे तथा च श्रुतिः तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमि ति आत्मनि ज्ञानाविद्याक्षिप्तमावरणमनन्तवाद्यतस्य मिथ्यात्वं प्रसिद्धविषयेवाह एतं ब्रह्मलोकं न विंदंत्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति तथा असंगो ह्ययं पुरुष इति चात तथा चासंगस्या

व्यास उवाच अथ चेद्बोधयेदेतद्द्रुहिण स्रोतसा यथा उन्मज्जंश्च निमज्जं श्च निर्ज्ञानवानस्ववानभवेत् १ प्रज्ञया निश्चिता धीरास्तारयंत्यबुधान्प्लवैः नाबुधास्तारयंत्यन्यानात्मानं वा कथंचन २ छिन्नदोषो मुनिर्योगान्मुक्तो युं जीत द्वादश ३

पिसंगित्वमात्मनि मिथ्यैव सत् ज्ञाननिवर्त्यं भविष्यतीति प्रयुक्तमुक्तं चेदेतद्बोधयेत्तर्हि ज्ञानवान्भवेदिति। ज्ञानप्लवहीनः संसारस्रोतसा ऊह्यमानः ऊर्ध्वाधोगतीर्गच्छतीत्यर्थः एतेनाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रपदानामर्थः साधनसंपन्नानंतरं बंधस्य मिथ्यात्वात्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मजिज्ञासा स्यादित्येवंरूपो दर्शितः १ प्रज्ञया ध्यानजसाक्षात्कारेण २ छिन्नदोषः रागादिही नः अतएव योगात्तस्यादिसंगात् द्वादशदेशादीन् योगसहायान्वक्ष्यमाणान्युंजीत समादध्यात् अनुसंदध्यादित्यर्थः ३ ॥ ॥ ॥ ॥

/13

तत्र देशयोगः समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः मनोनुकूलेन न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयेण न योजयेदिति श्रुत्युक्तः कर्मयोगः युक्ता
हारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहेति गीतोक्तः अनुरागः सच्छिष्यः अर्पो द्रव्याएधोदकाद्याहरणायासाहारादिचिंतानिरासार्पी एतत्पायैर्योगो।
उपाय आसनादियोगः त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः अपायो रागाद्यपचयः निश्चयः गुरुवेदवाक्यादौ फलावश्यंभावबुद्धिः निश्चय इति सुपांसु
लुगिति भिसः स्थाने शः। उपायापायनिश्चयैश्चक्षुरादिभिश्च सहितान्देशादीन्द्वादश युंजीतेति पूर्वेणा संबंधः चक्षुः चक्षुरादीनि आहारः आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति श्रु
तिप्रसिद्धः संहारः स्वाभाविकविषयप्रवृत्तिसंकोचः मनः संकल्पविकल्पात्मकं दर्शनं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं। एतानि द्वादश मुमुक्षुरनुसरेदित्यर्थः

देशकर्मानुरागार्थोपायापायनिश्चयैः चक्षुराहारसंहारैर्मनसा दर्शनेन च ॥ ४५ ॥
वाङ्मनसी बुध्या यच्छेज्ज्ञानमुत्तमं ज्ञानेन यच्छेदात्मानं यच्छेच्छांतिमात्मनः ॥ ५५ ॥

४ एवं द्वादशविशेषणविशिष्टस्याधिकारिणो यत्कर्तव्यं तदाह यच्छेदिति। वागादिबाह्येंद्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोपि विषयविकल्पाभिमुखं त्र
ध्यवसायस्वभावया बुध्या नियच्छेत् बुद्धिमात्रेणावतिष्ठेतेत्यर्थः इदमेव उत्तमं ज्ञानं इंद्रियमनोतिरिक्तकर्तृत्वविषयं तेन ज्ञानेन सूक्ष्मतमया बुद्ध्या आत्मानं बुद्धिवि
विक्तं यच्छेत् बुद्धिमप्यात्मनि प्रविलापयेदित्यर्थः कः यः शांतिः कैवल्यं आत्मन इच्छेत्। एतेन यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्य
च्छेच्छांत आत्मनीत्यस्याः श्रुतेरर्थो दर्शितः अत्र श्रुत्युक्तायां महदाख्यसमष्टिबुद्धेरपि बुद्धिशब्देनैव संग्रहः अन्यत्समानं ॥ ५५ ॥

योगफलमाह। एतेषामिति। वागादीनामनुद्धतानां शांतात्मा येन ज्ञातः स पुरुषः साधुरसाधुर्वा स्वयमेवेति सार्द्धश्लोकद्वयार्थः ७ एवं सर्वश्लोकोक्तप्रकारेण।
एवमंतरंतः शांतात्मप्राप्त्यवधि योगीति ज्ञासमानोपि किमुतानुतिष्ठन् शाब्दब्रह्मकर्मकांडं अतिक्रम्य वर्त्तते। परोक्षज्ञान वानपि स्वकर्मत्यागजं दोषं न प्रा
प्नोतीत्यर्थः ८ अक्षरं ब्रह्म प्राप्तुकामस्य परस्य केशयोगमुपायमुपदिशन्नतदंगानि वाघान्याह धर्मोपस्याह्नमित्यादिना। धर्मोपस्थादिः तदेव उपस्थं ज्ञानसारथेरु

एतेषां चेदनुद्धताः पुरुषोपि सहायगाः यदि वा सर्वविद्स्यो यदि वाप्यनचो द्विजः यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा
पापकृत्तमः ६ यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लेशधीरितः तरत्येव महादुर्गं जन्ममरणसागरं ७ एवं ह्युतेन योगेन यु
ञानो हैक मंततः अपि जिज्ञासमानोपि शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ८ धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ उपायापायकूवरः अपाना
क्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबंधनः ९ चेतनाबंधुरश्चारुश्चाचारग्रहनेमिमान् दर्शनस्पर्शनवहो घ्राणश्रवणवा
हनः १२ प्रज्ञानाभिः सर्वतंत्रप्रतोदो ज्ञानसारथिः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः १२ ॥ ॥

पवेशनस्थानं यस्य ह्रीः कार्यान्निवृत्तिः सैव वरूथं रथगुप्तिर्यस्य उपायापायौ प्रागुक्तौ कूबरौ धूर्दंडौ ९ चेतनास्यावधानता सैव बंधुरः फलकद्वयसंश्ले
षः आचारः शीलं तस्य ग्रहो ऽंगीकारः दर्शनादि चतुष्टयं वाहनं अश्वादिरूपं १० प्रज्ञा शमादिभावरायं नाभिर्मध्यमभागः रथिन उपवेशनस्थानं तंत्रे शास्त्रं प्रतो
नेतद्रथनिश्चयः ११ ११ ॥ ॥

सूक्ष्मानुगः स्वैः संनिपात्योपकारी। शौचं भोगैर्गौरवं गच्छतीति शौचगः ध्यानं ध्येयैकताननता सैव गोचरः प्राप्यो येनोपसः जीवयुक्तः जीवेन मुमुक्षुणा युक्तो
योजितः ब्रह्मैव लोकस्तस्मिन्भाय १२ रूपं योगविधिं त्रं तरंगसाधनं १३ संप्रति देशबंधश्चित्तस्य धारणेति स्मृतिश्चित्तस्य एकस्मिन्विषये चित्तस्य स्थापनं धा
रणा सा च विषयभेदादनेकधेति सम्प्रधारणा इत्युक्तो। वाग्यत इति यमनियमादीनामुपलक्षणं पृष्ठतः विप्रकृष्टतराः चंद्रसूर्यध्रुवमंडलादिधारणाः

त्यागः सूक्ष्मानुगः क्षेमः शौचगो ध्यानगोचरः जीवयुक्तो रणोदिव्यो ब्रह्मलोके विराजते १२ अथ संत
रमाणास्मरणेनैवं मुमुक्षतः अक्षरं गंतुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगं १३ सततयोधारणाः कृत्वा वा
ग्यतः प्रतिपद्यते पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताः प्रधारणाः १४ १५ ॥ ॥

अन्याः संततं पापिताः प्रधारणाः प्रशिष्यप्रपौत्रादिशब्दवदत्र प्रशब्दार्थः ताः अवहिता इति अत्यंतमव्यवहिताः सत्यैव धारणा इत्यर्थः अत्र
त्र पुराणांतरे दश मन्वंतराणीह तिष्ठंतीन्द्रियचिंतकाः भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठंति विगतज्वराः
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठंत्यव्यक्तचिंतका इति स्मृतेष्वभिमानाख्याहंकारोऽव्यक्तेचेति सम्पन्नकापेक्षयाइंद्रिय बुद्धि धारणा अधिके उक्ते ते अपि अहंकार
धारणायामंतर्भवतः १५

क्रमशइतिपपःपपसःजलसपक्ष्मोर्यप्रपमावुद्धितःवृद्धातत्रतत्रविषयेस्थिरयात्तत्तदैश्वर्यंप्रतिपद्यते।अत्रपृथ्व्यादिधारणानांस्थानवीजदेवतायोगिया
ज्ञवल्क्योक्ताःसेयाःपपा।पादादिजानुपर्यंतंपृथिवीस्थानमुच्यते।आजानोःपायुपर्यंतमपांस्थानंप्रकीर्तितं आपायोर्हृदयांतंयद्वह्निस्थानंतदुच्य
ते।हृन्मध्यात्तुभ्रुवोर्मध्यंयावत्तवायुकुलंभवेत्।आभ्रूमध्यात्तुमूर्द्धांतमाकाशमितिचोच्यते।पृथिव्यांवायुमास्थाप्यलकारेणसमन्वितं।ध्यायंश्चतुर्मु
खाकारंब्रह्माणंसृष्टिकारणंधारयेत्तंचघटिकाःपृथिवीजयमाप्नुयात्।वारुणेवायुमास्थाप्यलकारेणसमन्वितं ध्यायंश्चतुर्मुखाकारंब्रह्माणंसृष्टि
कारणंधारयेत्तंचघटिकाःपृथिवीजयमाप्नुयात्।वारुणेवायुमारोप्यवकारेणसमन्वितं।स्मरन्नारायणंदेवंचतुर्वाहुंसुचिस्मितं।शुद्धस्फटिकसं
काशंपीतवाससमच्युतं धारयेत्तंचघटिकाःसर्वरोगैःप्रमुच्यते।वह्नावनिलमारोप्यरेफाक्षरसमन्वितं।अक्षेवरप्रदंरुद्रंतरुणादित्यसन्निभंभस्मो

क्रमशःपार्थिवंपञ्चवायव्यंरवंतपापपः ज्योतिषोयत्तदैश्वर्यमहंकारस्यवुद्धितः अव्यक्तस्ततैश्वर्यंक्रमशः
प्रतिपद्यते १५

द्धूलितसर्वांगंसुप्रसन्नमनुस्मरन्।धारयेद्घटिकाःपंचवह्निनासौनदह्यते।मारुतंमरुतांस्थानेयकारादिवसमन्वितं।धारयेत्तंचघटिकावायुवद्व्योमगोभ
वेत्।वर्णोयकारःदेवईश्वरःरूपंरुद्रवत आकाशेवायुमारोप्यहकारेपरिशंकरंविंदुरूपंमहादेवंव्योमाकारंसदाशिवंचिंतनश्चिंतयेत्तवस्थंमुहूर्त्तमपि
धारयेत्।अत्रलकारादिवीजस्थानेषुअकारोकारमका[illegible]राईमात्राविंदूनत्वसेता।अव्यक्तधारणायांषष्ठ्यांनादांतदंतेशुद्धंब्रह्मैवशिष्यते।तथाचतंत्रे
वोपसंहृतं।तंतस्मात्प्रणवेनैवधारणापामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ब्रह्मादिकार्यरूपाणिस्वेस्वेसंहृत्यकारणेविशुद्धंचेतसापश्यनादांतेपरमेश्वरमिति।अहंकार
धारणास्वरूपंतुस्थूलदेहासंगेनाहमेवेदंसर्वोस्मीत्यभिमानःअसैववततमस्यादिवाक्यजांविद्याविनाप्रलयःअव्यक्तधारणा १५ १५ १५

विक्रमा इति योगतत्त्वोपायतः युक्तेषु योगप्रवृत्तेषु योगिषु परम्परयोगिनः एते वक्ष्यमाणाः विक्रमाः यथा येन प्रकारेण भवंति तथा वक्ष्यामीति शेषः आ त्मनि देहाभ्यंतरे पश्यतः ध्यायतः पुरुषस्य युक्तस्य योगस्य सिद्धिं सम्यक्प्रयुक्तयोगसंबंधिनीं सिद्धिं भूजयादिकां वक्ष्यामीति शेषः १६ तत्र विक्रमानाह निर्मुच्य मान इत्यादिना पश्यतः प्रत्यगात्मनः इमानि वक्ष्यमाणानि रूपाणि विमुच्यमानः गुरूक्तयुक्त्या स्थूलदेहाध्यानं संत्यजन् सूक्ष्मत्वात्पश्यतीति शेषः नत्ववि मुच्यमानः स्थूलदृष्टिः शैशिरो धूमः अवश्यायो नीहाराख्यः नभः संप्रपतत् इत्यनेन तत्सप्तभुवनकोशव्याप्ति देशिता अत्रायं प्रयोगः शमादिसंपन्नो विविक्ते दे

विक्रमाश्चापि यस्यैते यथा युक्तेषु योगतः तथा योगस्य युक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः १६ निर्मुच्यमानः सूक्ष्म
त्वाद्रूपाणीमानि पश्यतः शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संप्रपतेन्नभः १७ तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत
अथ धूमस्य विरमाद्वितीयं रूपदर्शनं १८

शे स्थिरसुखमासनमध्यासीनः प्राणायामपुरःसरं गुरूक्तयुक्त्या स्थूलदेहाऽसंगेन पादादिजानुपर्यंतभूस्थाने चित्तं धारयतः स्थानतिरोधानपूर्वकं नीहारमा त्रमवभासते यथा रज्जूरगे चक्षुर्धीरयत उरगतिरोधानेन रज्जुमात्रं तदा तद्वत्पादादिजानुपरिछिन्न एव देहो नीहारमयोऽसंदिग्धाविपर्यस्ततया भातीति सोयं भूमिजयः अस्मिन्सिद्धे जान्वादिपाय्वंते जलस्थाने चित्तं धारयतः धूमः स्थानं च तिरोधीयेते तथा पूर्ववद्भानमात्रं च कल्पांतीयांबुमग्नपूर्वं वन्दृश्यते इदं द्वितीयं जले भूमिसंहारो जलजयश्चेत्युच्यते एवमुत्तरत्रापि भूतसंहारजयौ ज्ञेयौ १७ १८

195

आत्मनि देहाभ्यंतरे। वह्निरूपं लोहितं लोहितत्वं अधकारमग्नोभवतीत्यर्थः १९ एतस्मिन्निति। अस्य योगिनः अतति गच्छति क्षिपति वा वृक्षानिति तेजो वायुः पीत
शस्त्रः पीतशस्त्रवत् पीतानि गिलितानि शस्त्राणि वह्निच्छेदकत्वात् वृक्षागारपर्वतादीनि शस्त्राणि येन तत् द्रुतं गिलितानि अखिलभूतलेन तेजोरूपः केवलेन नभसि संततं दो
धूयमानः प्रकाशते इत्यर्थः तदेवोक्तं प्राकृतवायुर्हि धूयते महानाना तदा निराश्रयं ऊर्णातंतोर्यद्रूपं अतिलघुत्वेन सवर्णस्य समानरूपस्य ऊर्णातंतुवन्निर्गलं वर्णातरि
क्षे स्थितस्य वायुवशेनेत्यर्थः तस्य योगिनोपि रूपं हृन्मध्याद्ब्रह्मरंध्रपर्यंतं प्रकाशते न त्वन्यत्किंचिद्बाह्याकाशव्यतिरिक्तं २० अयं तेजः संहारवायुजयानंतरं वायुरूपं वायु
संबंधि सूक्ष्मरूपादिहीनं स्वरूपं कर्तव्यं तां प्रवृत्यावररूपरजस्तमोमलक्षयान्नात्प्रकाशमयत्वात् स्वच्छां गतिः गम्यते तत्वं प्राप्यते तेन यति ध्वनिमध्यादि सूक्ष्मं आका

जलरूपमिवाकाशेतत्पैवात्मनि प्रपश्यति अपांव्यतिक्रमे चास्य वह्निरूपं प्रकाशते १९ तस्मिन्नुपरतेऽजोस्यापी
तवर्णः प्रकाशते ऊर्णारूपसवर्णस्यतस्यरूपं प्रकाशते २० अयं त्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्युत अमुक्तं
चेतसः सौक्ष्म्यमप्युक्तं ब्राह्मणस्य वै २१

शस्यानंगतिः तां गत्वा तत्र विप्रलयं प्राप्य अमुक्तं नीरूपसुषिरमाकाशमात्रं स्यात् लयपूर्वकं पूर्ववत् प्रकाशत इति पूर्वेणान्वयः तदिदममुक्तं चेतसः सौक्ष्म्यं
सौख्यमिति पाठे प्रसादकारं ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभुक्षोरुक्तं शास्त्रे। अपि पादपूरणार्थः अवक्तमिति पाठे लोकाप्रसिद्धं योगिकगम्यं सेयं व्योम संवित्तवायुलयत्वा
काशत्रयश्चेत्युच्यते अयमेवतोत्रिकाराणां भूतसुद्धिप्रकारः संप्रदायापरिज्ञानाद्व्यापावदिदानीं तैर्नानुष्ठीयते २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पृथ्व्याप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति श्रुतेरुक्तं पंचभूतजयफलं पृथिवी वायुराकाश
आपो ज्योतींषीति श्रुतं ततो रुक्तक्रमेणोपबृंहयति एतेष्वित्यादिना जातस्य सिद्धस्य २३ आकाशभूतत्वे हेतुः सवर्णत्वादिति आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुते राका
शेन समानरूपत्वात्तावर्णतः आकृतितः गृह्यते अरूपत्वादेवांतर्हीनशक्तिमपि प्राप्नोतीत्यर्थः जलजयफलमाह कामादिति इच्छया आश्रयान्वा जलस्य वापीकू

एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु जातस्य पार्थिवैश्वर्यैः सृष्टिरत्र विधीयते २२ प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः
शरीरात्सृजते प्रजाः अंगुल्यंगुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा २३ पृथिवीं कंपयत्येको गुणो वायोरिति श्रुतिः
आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रकाशते वर्णतो गृह्यते चापि कामात्पिबति चाश्रयान् २४ न चास्य
तेजसा रूपं दृश्यते शाम्यते तथा अहंकारस्य विजिते पंचैते स्युर्वशानुगाः २५ षण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां
प्रभवत्यथ निर्दोषप्रतिभा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्त्तते २६

कौ
पतडादीन्पिबति आगस्त्यवत् २४ नचेति आकाशतत्त्वे आकृतेरेव आकाशभूततया पिधानं अत्र तु समानमप्याकृतौ अदृश्यत्वमुच्यते उक्तक्रमेण भूतजयं
विना वा पूर्वोक्ताहंकारधारणयाऽहंकारे विजिते नांतरीयकत्वेनैवाकाशादयो जिताः स्युरित्यर्थः २५ षण्णामिति पंच भूतानि अहंकारश्चैतेषां आत्मभूतायां बुद्धौ ।
एतेनाहंकारात् बुद्धेर्व्यतिरेक उक्तः तेन सप्तैव धारणा प्रभवति ऐश्वर्यवान्भवतीति निर्दोषप्रतिभा संशयविपर्ययशून्यं ज्ञानं सर्वैश्वर्यः सर्वज्ञश्च भवतीत्यर्थः २६

व्यक्तं बुद्ध्यादिरूपं आत्मानं च अव्यक्तं अव्यक्तत्वेनाज्ञीवं जगत्कारणं ब्रह्मभावेन जानातीत्यर्थः २७ अव्यक्तमपीव्यक्तप्राधान्यं नामेमन्तः पूर्वं अव्यक्तवोधात्माकु
व्यक्तं निबोध २८ पंचेति मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति सांख्योक्तानि तत्वानि योगे
पातंजलीये सांख्ये वेदांतविचारे च तुल्यानि विशेषं शास्त्रभेदप्रयोजकं २९ तत्र व्यक्तलक्षणमाह । प्रोक्तमिति । तत्त्वं महदादिविकारं तत्र यो विंशकः । वि

तयैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते यतो विस्मरतो लोको भवति व्यक्तसंसकः २७ तत्राव्यक्तमपीविद्यां
स्मरणात्वं विस्तरेणाने तथाव्यक्तमयं चैव सांख्यपूर्वं निबोध मे २८ पंचविंशतितत्वानि तुल्यान्युभयतः समं
योगे सांख्येपि च तथा विशेषं तत्र मे स्मरण २९ प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्द्धते च यत् जीर्यते म्रियते चै
व चतुर्भिर्लक्षणैर्युतं ३० विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतं द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धांतेष्वप्युदाहृतौ ३१

परीतं जन्मवृद्ध्यादिहीनं अव्यक्तं चतुर्विंशं एते भ्योन्यं एकमेव जीवात्मानं प्रतिशरीरं भिन्नमिति सांख्यास्तन्वते ततो विशेषमाह द्वाविति द्वौ जीवेश्व
रौ । वेदेषु कर्मकांडेषु यजमानः यष्टव्यश्चाते न यष्टव्यश्च देवता पार्श्वत नत्वमनिष्ठं तो मीमांसकाः परास्ताः सिद्धांतेषु वेदांतेषु जीवब्रह्मरूपौ ३१
३० ३० ३१

117

कार्योपाधिरयंजीवः कारणोपाधिरीश्वरइतिश्रुतेरनुसारेणजीवेश्वरविभागमाह चतुरिति। चतुर्लक्षणांजन्मादिविकारवत्महदहंकारपंचतन्मात्रैकादशें
द्रियपंचभूतानितज्जंतदुपाधिकंचतुर्वर्गमपिचिंतं। यत्कोजीवो अव्यक्तजंमायोपाधिमीश्वरं तत्त्वमितितदुभयमपिवृहमचेतनंचचिदचिदात्मकमितमर्थः ३१ अपुज
लवंदन्यायेनप्रतिबिंबोजीवः बिंबचैतन्यमीश्वरइतिद्वासुपर्णासयुजासखायेत्यादिश्रुतिसंमतंजीवेश्वरविभागमाहसत्वमिति सत्वबुद्धिः क्षेत्रज्ञः। चिदात्मातदे
तत्वत्वेयेनस्वभेपरस्परत्वपयोपंशरीरउपद्रष्टासक्षेत्रज्ञस्तावेतौसत्वक्षेत्रज्ञावितिपैंगिरहस्यब्राह्मणोव्याख्यानात् यद्यपितत्तीयपाकरणत्वेननिर्दिष्टस्यः चेतन
स्यसत्वस्यभोक्तृत्वंनघटतेनाप्युपद्रष्टुः क्षेत्रज्ञस्यनिर्विकारस्यतथापितत्पोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीतिसत्वमितिसत्वस्यभोक्तृत्वश्रुतरन्यथानुपपत्त्याचेतन्या

चतुर्लक्षणजंत्वाद्यंचतुर्वर्गंप्रचक्षते अव्यक्तमव्यक्तजंचैवतथावृहमचेतनं ३१ सत्वंक्षे
त्रज्ञइत्येतद्द्वयमप्यनुदर्शितं ३२ द्वावात्मानौचवेदेषुविषयेषुतुरज्यतः विषयात्प्रतिसंहारः
सांख्यानांविद्धिलक्षणं ३३

नुविद्धत्वंवक्तव्यंयथाहयंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नावहुधैकोनुगच्छन्। उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेतिश्रुत्यंतरमप्यु एत
तद्द्वयंजीवेश्वरविभागेप्रकारद्वयमपिदर्शितंश्रुत्या ३२ अनयोःपक्षयोः क्रमेणमूढाऽमूढदृष्टिभेदेनव्यवस्थामाहद्वाविति। विषयात्घटादिविषयमा
रभ्यप्रतिसंहारः उत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनसम्यग्विलापनंकर्त्तव्यमितिसांख्यानांऔपनिषदानांलक्ष्यतेतेनेतिलक्षणंशास्त्रं। अपमर्पः मूढानांतात्विकए
वजीवेश्वरादिभेदः वृद्धानांतुविंबप्रतिविंबभावेनेतिप्रतिविंबोपाधेःसत्वस्यप्रविलयेचिन्मात्रमेवशिष्यतइति ३३ ३२ ॥ ॥ ॥

त१

एवंज्ञाततत्त्वस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणान्याह निर्मम इत्यादिना ३४ ध्याति ध्यायति। वाग्दंडः पारुष्यं कर्मणा दृश्यमेव हिंसनं तथा मनोपि परानिष्टचिंतेषां ३५ ब्रह्मा
णां च तत्तुल्यत्वे ३६ कृती कार्यवान् निराकृतिः तुच्छवेषः न विक्षिप्तः संपादितः मनोरथो यस्य स तथा न भवति। सत्यसंकल्प इत्यर्थः ३७ योगमेव विशेषं वक्तुं प्रति
जानीते यथेति। योगैश्वर्यं अणिमादि परमार्थभूतं सत्त्व अतिक्रांतं तत्र दुर्लभं यागतः परवैराग्यबलेनानन्तं सत्त्व सांख्यवं मुक्तिरज्ञानेव ह्याधितवान् निष्क्रामति

९

निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ३४ आक्रुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण
ध्याति नाशुभं वाग्दंड कर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ३५ समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते नैवेच्छति न चानिच्छो
मात्रामात्रव्यवस्थितः ३६ अलोलुपोऽव्यथो दान्तो न कृती न निराकृतिः नास्येन्द्रियमनेकाग्रं नाविक्षिप्तमनोरथः
अहिंस्रः सर्वभूतानामीदृक् सांख्यो विमुच्यते ३७ यथा योगाद्विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध तत् योगैश्वर्यमतिक्रान्तो यो निः
क्रामति मुच्यते ३८

वृत्तिसारूप्यादपसरति। न तु वृत्तिमूलमज्ञानमुच्छिनत्ति अयमर्थः अस्माकं मिथ्याऽज्ञानोद्भवो देहेंद्रियादिः प्रपंचो विद्ययाऽज्ञानबाधे सति बाध्यते रज्जुस
र्पादिवत्। योगानां तु सत्यात् प्रधानात् जडात् अन्तःप्रपंचः सत्यः तदाकाराश्चित्तस्य वृत्तयोपि सत्याः वृत्तिसारूप्यं चैतन्यस्य सत्यमेव तत्र वृत्तीनां निरोधे चितिस्तदा
कारतापि निवर्तते। तथा च सूत्रितं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सोयं सांख्ययोगयोर्विशेषं यथा प्रतिज्ञेऽवपा
दितः ३९ ॥

सा१

मो०
१९८

उपसंहरन्निदं नीतिमानिति भावो वक्तृविवक्षानादिशेषज्ञा बुद्धिः फलतस्तु न तयोर्भेदोऽस्तीति भावः यथोक्तं भगवता यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते। एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति ब्रह्माणं परं ब्रह्म पुरुषमार्ष ३९ द्वाषष्टितमः॥ ॥ सांख्ययोगपक्षयोर्मध्ये सांख्यमेवात्र प्रपञ्चयन्नाह यथेति। शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षज्ञानरूपं प्लवं संसारसमुद्रतरणसाधनं गृहीत्वा धीरो ध्यानवान् आत्मनः शान्तिं मोक्षहेतुं ज्ञानमेवाप्लवेत्। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुतेः ज्ञानं शास्त्रतः संपाद्य तन्निष्ठो भवेदित्यर्थः

इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता तेन संशयः एवं भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ३९ शान्तौ मोक्षधर्मेषु मुक्तानुप्रश्ने॥ ॥
व्यास उवाच अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमात्मनः उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् १ शुक उवाच
किं तज्ज्ञानमथो विद्या यया निस्तरते द्वयम् प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति वा वद २ १ ॥ ॥ ॥

१ अत्र ज्ञानशब्दार्थं पृच्छति किमिति। तत्र संप्लवपरीयं ज्ञानं किं विद्यां रज्जुरगन्यायेनाविद्यामात्रनिरासेन वस्तुतत्त्वज्ञापिकां धीवृत्तिं वा ब्रूषे उत प्रवृत्तिलक्षणो ध्यानेन कीदृशं गवत्त्वं ध्येयसारूप्यप्रापको धर्म इति वा आत्मोच्छेदलक्षणा शून्यवादिलोकायतिकयोः संमता निवृत्तिरिति वा तद्वद यया येन प्रकारेण द्वयं जन्ममरणादि निस्तरेत् तथा वदेति
२२ २

राम०
१९८

अत्राहमित्यनुभवे जडोऽहंकारस्तत्प्रकाशश्च प्रपंचेतातद्रूपतात्मेति भावः अहमर्थ एवात्मा प्रकाशस्तस्य गुणः स च त्रिक्षणावस्थायीति तार्किकाः नित्यप्रकाश एवात्मा
ऽहमर्थो नात्मेति सांख्याः तत्रापात्मानात्मानौ द्वावपि तात्त्विकाविति वृद्धाः अनात्मैवास्ति परं शिव हात्मा तु देहनाशेन नश्यतीति लौकायतिकाः । आत्मैव सत्यो नात्मास्तीति वेदां
तवादाः तद्रूपमपि नास्तीति शून्यवादिनः एवं चात्माऽभावे सति ज्ञानानर्थक्यं स्यादित्यतं तेता वृ दूषयति यस्त्विति यस्त्वभावं अधिष्ठानसत्तां विना स्वभावेनैव अहंकारादि

व्यासउवाच यस्त्वपश्यन्स्वभावेनविनाभावमचेतनः पुष्यतेच
पुनःसर्वान्प्रज्ञायुक्ताहेतुकान् ३

कं स्वरूपेणैव भातीति पश्यन् निरधिष्ठानकं जगदस्तीति वदन् शिष्यान् प्रज्ञया युक्ताः ऊहापोहकौशलेन रहिताः हेतवो युक्तयो येषां तान् निर्बुद्धीनित्यर्थः प्रज्ञयेति तृ
तीयापाठ्यार्षोऽलुक् पुष्यति पुष्णातीति तादृशेन बोधेन रंजयति अचेतनो मूढः स न किंचन तत्त्वं लभत इत्यत्र तेरणान्वयः निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् शून्यवादोऽसं
तेहेयइतिभावः ३

एवंनैरात्म्यवादंदूषयित्वात्योच्छेदवादंलोकायतमतंदूषयतियेषामिति। येषांलोकायतानांएकांतभावेनहठेनस्वभावादेवक्षीरादिकदध्यादेः कारणंनतुई शादृष्टाद्यनुग्रहादिईशादिसत्वेप्रमाणाभावात्प्रत्यक्षेणाचैतेषामदृष्टत्वादितिमतंतेकिंन्वराणांमुंजंपूत्वासंशोध्यतदंतर्गतांप्रागदृष्टामिषीकामपिकिंवानलभंते। इतिकाक्वादृष्टिविरुद्धवादित्वंतेषामुक्तं। नत्वत्रशब्दोऽप्यर्थोभिन्नक्रमश्चानष्टदर्शनमात्रेणावस्त्वभावोतिश्चेतुशक्यः मुंजांतस्थेषीकापायस्यसत्वा पत्तेः। क्रातिश्चमुंजेषीकादृष्टांतेनैवदेहादन्यमात्मानमाहतंस्वाश्चरीरात्मदृहेन्मुंजादिवेषीकांधैर्येणेति। क्रत्वान्नराणामषीणांवेतिपाठेनम्रवरणापूर्वकं

येषांचैकांतभावेनस्वभावात्कारणंमतं पूत्वान्नराणामिषीकांवातेलभंतेनकिंचन ४ येचैवंपक्षमाश्रि त्यनिवर्त्तंतिस्वल्पमेधसः स्वभावंकारणंज्ञात्वानश्रेयःप्राप्नुवंतिते ५ स्वभावोहिविनाशायमोहकर्मस नोभवः निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरिभावयोः ६

किंचिन्नत्वंनलभंतेऽपितुस्वयमेवानुपासितावार्षाइत्यंकल्पयंतीत्यर्थः ४ स्वभावादेवमन्येजगत्प्रवृत्तिः स्वभावादेवचदेहाद्युत्पत्तिरितिपक्षद यमप्यनर्थकमित्याहयेचेति ५ तदेवदूषयतिस्वभावोहीति मोहकर्ममोहकार्यंयन्मनस्तत्प्रभवः मन्दैर्मतस्मात्कल्पितइत्यर्थः स्वस्यैवभावः स त्ताकारणमितिरणकृत्पक्षःपरितःस्वस्यइतरेषांचभावःकारणमित्यन्यः एतयोःस्वभावपरिभावयोर्निरुक्तंनिर्वचनंतत्वंएतत्तवक्ष्यमाणंभ्रष्टशाक्यइतिशेषः ६

स्वभावादेव क्षीरदधिन्यायेन सर्वे तत्त्वतो कृष्यादिर्यत्नः प्रज्ञाकौशलं चानर्थकं स्यादित्याह कृष्यादीत्यादिना ७ गदानां रोगाणां अगदस्य औषधस्य अनुष्ठिताः प्रयोजिताः ८
तुल्यलक्षणाः प्रज्ञाधिकादेव्यधिकभाजः ९ भूतानां परं रूपं चिदात्मा अचरं स्यात्तद्भयं ज्ञानेन न धीवन्नैव वाधावाध्यरूपया उपलभ्यते। शायते। विषयाधीनत्वाय

कृष्यादीनीह कर्माणि सस्यसंहरणानि च प्रज्ञावद्भिः प्रक्लृप्तानि यानासनगृहाणि च ७ आक्रीडानां गृहाणां च गदा-
नामगदस्य च प्रज्ञावन्तः प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ८ प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति राजानो भुंजते राज्यं प्र-
ज्ञया तुल्यलक्षणाः ९ परावरं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते विद्यया तात सृष्टानां विद्यैव परमा गतिः १० भूतानां जन्म स-
र्वेषां विविधानां चतुर्विधं जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजं चोपलक्षयेत् ११ स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जंगमान्युपधारयेत् उप-
पन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशेष्यया १२ आहुर्जंगमजन्तूनां द्विपदानि बहूनि च बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि द्विपदानि बहून्यपि १३

गतिर्लयस्थानं १० एवं धीमयौ सृष्टिप्रलयावुक्त्वा व्यावहारिकौ तावाह विद्वत्तरं सार्धं भूतानामिति जरायुजं मनुष्यपश्वादि अण्डजं पक्षिसर्पादि उद्भि-
ज्जं तृणवनस्पत्यादि स्वेदजं यूकालिक्षादि ११ यत् यस्मात् विशेष्यविशेषं कृत्वा या चेष्टा सा विशिष्येत विशिष्टं कुर्यात् वृक्षादीनां पूर्वोक्तरीत्या दर्शनादिम-
त्वेऽपि प्रत्यक्षेणादर्शनादिमन्तो जंगमास्ततः श्रेष्ठा इत्यर्थः १२

पार्थिवानिपृथ्वीचराणिमानुषाणिइतराणिखेचराणि १४ उत्तमानिनिर्गतंतुमध्यमेष्वेवावांतरस्तारतम्यमाहमध्यमानीत्यादिनाआत्मस्थानिविशिष्टानीत्यंते

20

द्विपदानिद्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणिच पार्थिवानिविशिष्टानितानिहुक्लानिभुंजते १४ पार्थिवानिद्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमा
नितु मध्यमानिविशिष्टानिजातिधर्मोपधारणात् १५ मध्यमानिद्वयान्याहुर्धर्मस्थानीतराणिच धर्मस्थानिविशिष्टानिकार्याकार्योपधारणा
त् १६ धर्मस्थानिद्वयान्याहुर्वेदस्थानीतराणिच वेदस्थानिविशिष्टानिवेदोह्येषुप्रतिष्ठितः १७ वेदस्थानिद्वयान्याहुः प्रवक्तृणीतराणि
च प्रवक्तृणिविशिष्टानिसर्वधर्मोपधारणात् १८ विज्ञायंतेहियैर्वेदाः सधर्माःसक्रियाफलाः सधर्मानिखिलावेदाःप्रवक्तृभ्यो
विनिःसृताः १९ प्रवक्तृणिद्वयान्याहुरात्मस्थानीतराणिच आत्मस्थानिविशिष्टानिजन्माजन्मोपधारणात् २० धर्मद्वयंहियो
वेदसधर्मज्ञःससर्ववित् सत्यागीसत्यसंकल्पःसत्यःशुचिरपीश्वरः २१ ब्रह्मस्थानप्रतिष्ठंहितंदेवाब्राह्मणंविदुः शब्दब्रह्मणिनि
ष्णातंपरेचकृतनिश्चयं २२ अंतस्थंचबहिस्थंचसाधिपसाधिदैवतं ज्ञानान्विताहिपश्यंतितेदेवास्तातेतद्विजाः २३ तेषु
विश्वमिदंभूतंसर्वंचजगदाहितं तेषांमाहात्म्यभावस्यसदृशंनास्तिकिंचन २४

न २० धर्मद्वयंप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं २१ तत्रापिब्रह्मस्थानेप्रतिष्ठासमाप्तिर्यस्यननुप्रवृत्तिधर्मेशब्दब्रह्मणिवेदशास्त्रे २२ अंतस्थंपरवित्तस्थंवहि
स्थंचवहिरादितेज्ञानान्विताःद्विजाःदेवास्तानेनामब्राह्मणाश्चसुराश्चेत्यर्थः २४

२४ त्रिषुश्रितम्॥ ॥ आत्मज्ञानंविनाकर्मापिव्यर्थमंतवदेवभवति योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोकेयजतिददातितपस्तप्यतेऽपिवहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवा
स्यभवतीतिश्रुतेः अतआत्मानंजिज्ञासुंज्ञानात्तत्प्राप्त्यर्थंकर्माणिकुर्वीतविविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेरित्याहएषेति वृत्तिर्वर्जितं सर्वतएवनित्या एषनित्योमहिमा
ब्राह्मणस्येतिश्रुतेः १ तच्चकर्मणिसंशयस्यैतद्भवेत्तर्हिकर्मकृतंसन्निहितंभवति संशयस्वरूपंविवृणोति किंन्विति किंकर्मस्वभावोनित्यमेवउत ज्ञानंज्ञानजन
कत्वेनकर्मकाम्यंवेत्यर्थः विते चेन्नकाम्यंस्यात् काम्यंचेन्नतदकरणेप्रत्यवायःस्यादितिभावः २ तत्रतस्मिन्संशयेसति। पुरुषंप्रतिब्रह्मोद्देशो नज्ञानंज्ञानजनकं

आद्यंतेनिधनंचैवकर्मचातीत्यसर्वशः चतुर्विधस्यभूतस्यसर्वस्येशाः स्वयंभुवः २५ शांतौमोक्षधर्मेशुकानुप्रश्ने॥ ॥
व्यासउवाच एषापूर्वतरावृत्तिर्ब्राह्मणस्यविधीयते ज्ञानवानेवकर्माणिकुर्वन्सर्वत्रसिध्यति १ तत्रचेन्नभवेदेवंसंशयः
कर्मसिद्धये किंनुकर्मस्वभावोयंज्ञानंकर्मेतिवापुनः २ तत्रवेदविधिःस्याज्ज्ञानंचेत्पुरुषंप्रति उपपत्त्युपलब्धिभ्यांवर्ण
यिष्यामितच्छृणु ३

चेत्कर्मस्यात्तर्हिसएववेदविधिर्नित्यविधिरपिस्यात्। आत्मविविदिषार्थैरपिकर्मभिर्नित्यप्रयोगस्यापिसिद्धिरस्तीतिभावः अत्रहेतुद्वयंउपपत्त्युपलब्धिभ्यांइति यथा
काम्योपिदारसंग्रहः क्रत्वर्थोपिभवति नहिकामार्थमन्यास्त्रीक्रत्वर्थमन्यास्त्रीपरिणेयेत्युपपद्यते। उपलभ्यतेचसंयोगपृथक्त्वन्यायेननित्यस्यापिखादिर
त्वादेः काम्यत्वंतच्चोदाहृतंनतत्कर्मणामुभयार्थत्वेनप्राधान्यंवर्णयिष्याम्यहंतच्छृणु ३॥

मो० २०१

२०१

स्वभाववादनिरासमुपक्रांतं तदुपसंहरिष्यन्मतांतराण्युपन्यस्यति केचिदिति। पौरुषं इह जन्मनि जन्मांतरे वा कृतं कर्म दैवं ग्रहाः काल इति यावत् स्वभावः स्वरू
पमात्रं ४ इति क्रमेण मीमांसकस्य दैवज्ञस्य स्वभाववादिलोकायतस्य च मतान्युपन्यस्य तेषां विकल्पसमुच्चयावाह। पौरुषं दैवं च कर्म दृष्टादृष्टयत्नः स्वभावम
नुसृत्य कर्मकालौ फलदाविति यावत् अविवेकं समुच्चयं पृथक् पृथक् मतेषु एकमेव प्रधानं न त्वितराविति यावत् ५ आर्हतमतमाह एतदिति। तैर्हि स्यादस्ति। स्या
न्नास्ति। स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति सप्तभंगीनयः सर्वत्र योज्यते। अत एतदेवमि

पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावमपरे जनाः ४ पौरुषं कर्म दैवं च कालवृत्तिस्वभाव
तः त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ५ एतदेवं च नैवं च न चोभे नानुभे तथा कर्मस्था विषयं ब्रूयुः सत्वस्थाः सम
दर्शिनः ६

ति स्यादस्तीत्युक्तं चात एतत् एवं च नेति संबंधेन स्यान्नास्ति। स्यादवक्तव्य इति चोक्तं। न चोभे इत्यनेन स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादस्ति च नास्ति चावक्त
व्य इति चोक्तं। नानुभे इति स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्य इति चोक्तं। कर्मस्थाः आर्ह[illegible]ताः विषयं घटादिं एतदेवं अस्तीत्यादि ब्रूयुरिति सं
बंधः एतेषु पक्षेषु कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात्स्वभावमात्रपक्षस्तुच्छः बंधमोक्षादिवस्तुमात्रस्वरूपस्यास्ति नास्तीत्यादिविकल्पग्रस्तत्वेनानव
धारणात्मकं आर्हतपक्षोपि तुच्छ एव। परिशेषात्समुच्चयपक्ष एव श्रेयान् व्यवहारे। परमार्थतस्तु सत्वस्थाः योगिनः समदर्शिनः ब्रह्मैवकारणत्वेनप
श्यंति ६॥ ॥

राम
२०

त्रेतायामिति पापात् वृंधादेवात्र स्रौतेमते संशयो भवतीत्यर्थः प्रशांताः निःसंशयाः ७ अदृष्टयागिति वदंत्रयेपि भेदमपश्यंतः कामादीन्यपकृत्य तपो ज्ञानं उ
पासते अपति ८ अतो ज्ञातारमेव हेतोभिति तपइति ९ यद्भूत्वा ब्रह्मभूत्वा तद्भूतः ब्रह्मभूतः १० किं तज्ज्ञानमिति ज्ञानशब्देन विद्या वा कर्मज्ञोऽतिशयो वा
आत्मनाशो वेति पृष्टं तत्रोत्तः स्वभाववादनिरासेन निरस्तः आद्यप्रमाणप्रदर्शयत्नमध्यमं निरस्यतितदिति तद्ब्रह्म वेदवादेषु कर्मकांडेष्वपि प्रसंगाद्वा दिदेव

त्रेतायां द्वापरे चैव कलिताश्च ससंशयाः तपस्विनः प्रशांताश्च सत्वस्थाश्च कृते युगे ७ अपृथग्दर्शनाः सर्वे ऋक्सामसु
यजुःषु च कामद्वेषौ पृथक्कृत्वा तपः कृत उपासते ८ तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः तेन सर्वानवाप्नोति का
मान्यान्मनसेच्छति ९ तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत् तद्भूतश्च ततः सर्वभूतानां भवति प्रभुः १० तदुक्तं वेद
वादेषु गहनं वेददर्शिभिः वेदांतेषु पुनर्व्यक्तं कर्मयोगेन लक्ष्यते ११ आरंभयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः
परिचारयज्ञाः शूद्रस्य जपयज्ञा द्विजातयः १२ परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् कुर्याद्वान्यन्न वा कुर्यान्मै
त्रो ब्राह्मण उच्यते १३

तत्वेन उक्तं तथापि गहनं अज्ञातमेव तत्र वेददर्शिभिरपि वेदांतेषु तु तदेव पुनर्विवेकप्राप्यं ब्रह्म व्यक्तमुक्तं कर्मयोगभावनाद्यात्मकेयोगेन त्र लक्ष्य
ते ज्ञानह्युपासनया कीटभृंगन्यायेन ब्रह्मभावस्य प्राप्यत्वं वक्तुं युक्तं जन्मनेव नानित्यत्वापातादित्यर्थः ११ प्रमेयसिद्ध्यर्थं ब्रह्मणि प्रमाणभूतं वेदं स्तौति।
आरंभेत्यादिना १२

१६ स्वधर्मस्था आश्रमाः विक्रीयन्ते भृतकाध्यापनकृतघ्नपुराणसमर्पणादिना १७ वर्षति सृजति अंगानि योगांगानि यमादीनि वेदाध्यायिनां सृजन्ति
तपर्यः १८ कालनानात्वं कालो जीवस्तस्य नानात्वं कृतत्रेतादिरूपेण। तथा हि यस्मिन्कर्मपराङ्मुखः शयानः पुरुषः कलिरित्युच्यते अधर्मं हातुमि
च्छन्संजिहानो द्वापरः धर्ममनुष्ठातुमुद्युक्त उत्तिष्ठन्त्रेता धर्मं चरन्कृतं भवति। तथा च श्रुतिः कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः उ

त्रेतायां केवला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे १४ द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः
कलियुगे तथा दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः किल १५ उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः गवां
भूमेश्च ह्यपां चापामोषधीनां च ये रसाः १६ अधर्मान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्था
वराणि चराणि च १७ यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे १८
निश्चितं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् कीर्तितं यत्पुरस्तान्मे सृजते यच्चात्ति च प्रजाः १९ यच्चेदं प्रभवः स्था
नं भूतानां संयमो यमः स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वन्द्वसृष्टानि भूरिशः २० ॥

त्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्निति। स च कालोऽनादिनिधनः प्रजाः सृजतेऽत्ति चेति जीवस्य तत्पदार्थाभेद उक्तः १९ यच्चेदं कालाख्यं भूतानां
नां प्रभव उत्पत्तिः स्थानं पोषणं। संयमः प्रलयः स यमः नियन्तान्तर्यामी। यत्र वर्तन्ते भूतानि स्वभावेन न ब्रह्मभावेन तु विकृतेन रूपेण २० ॥

कालएवसर्गादिकंतेनज्ञानंनामविधेवप्रतीचः अज्ञानकृतजीवत्वबाधेनब्रह्मभावप्रकाशिकाननिम्यात्मन्यतिशयआत्मोच्छेदोवेतिअध्यायद्वयेनसमीरि
तं २१ चतुःषष्ठितमः ॥ ॥ एवंज्ञानपदार्थव्याख्यानप्रसंगादात्मनोऽनाधेयातिशयत्वमुक्तंतच्चनकर्मात्मापक्षेउच्छेदपक्षेवायुज्यतेततःपरिशेषात्असंगात्म

सर्गःकालोधृतिर्वेदाःकर्त्ताकार्यंक्रियाफलं एतत्तेकथितंतातयन्मांत्वंपरिपृच्छसि २१ शांतौमोक्षधर्मेषुशुकानुप्रश्ने
भीष्मउवाच इत्युक्तोभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तुशासनं मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदंप्रष्टुंप्रचक्रमे १ शुकउवाच प्रज्ञावान्
श्रोत्रियोयज्वाकृतप्रज्ञोनसूयकः अनागतमनैतिह्यंकथंब्रह्माधिगच्छति २ तपसाब्रह्मचर्येणसर्वत्यागेनमेधया सां
ख्येवायदिवायोगएतत्पृष्टोवदस्वमे ३ मनसश्चेंद्रियाणांचयथैकाग्र्यमवाप्यते येनोपायेनपुरुषैस्तत्त्वंव्याख्यातुमर्हसि
३ व्यासउवाच नान्यत्रविद्यातपसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् नान्यत्रसर्वसंत्यागात्सिद्धिंविंदतिकश्चन ४ ॥ ॥ ॥

वादिनोःसांख्ययोगयोर्द्वयव्यवस्थित [illegible] इतितयोर्विभागार्थमध्यायद्वमारभ्यतेइत्युक्तइत्यादि १ अनागतंप्रत्यक्षानुमा
नाभ्यामज्ञातं अनैतिह्यं यूपाहवनीयादिवद्लौकिकमपिइदमित्थमितिवेदेनापिननिर्दिश्यं २ यथायत्प्रकारकमैकाग्र्यं ३ विद्यादिपदैःक्रमेणाश्रमच
तुष्टयधर्माउक्ताः ४

स्वयंभुवईश्वरस्यमहाभूतानिपूर्वसृष्टिः तानिचप्राणभृद्भ्योमेजीवसंघेशरीरेषुशरीराभिमानिषुस्मृतजीवेषुभूपिष्ठंनिविष्टानि।तैरात्मत्वेनगृहीतानित्यर्थः पृथक्सिद्धि
रितिपाठेभौतिकसृष्टिः पृथगेवभूतसृष्टिः ततःप्राचीनत्वादितिसर्वार्थः ५ एवंषुनामादिरंधेषु ६ योगमतेआत्माभोक्तैवनतुकर्त्ता।सांख्यमतेतुभोक्तानापिकर्त्ते
ति तत्राद्यंदूषयतिउत्तरस्यैवसिद्धांतत्वंज्ञापयितुं।क्रांतेति।क्रांतेपादेंद्रियेपादवलेपाणींद्रियेविस्पृशक्रतौतत्प्रयोक्तारौतिष्ठतः भटाइवराजकीयरथपशकटादौ तत्रय
थाभटगतंजयपराजयादिरथगतंज्ञासहृद्यादिचराजाआत्मन्यभिमानादध्यारोपयति।तद्वत्चिदात्मादेवेतेंद्रियगतंभोक्तृत्वंरवंजन्मादिकंअविद्ययास्वस्मि

महाभूतानिसर्वाणिपृथक्सिद्धिःस्वयंभुवः भूपिष्ठंप्राणभृद्भ्योमेनिविष्टानिशरीरिषु ५ भूमेर्देहोजलात्स्नेहोज्योति
षश्चक्षुषीस्मृते प्राणापानावपोवायुःखेष्वाकाशंशरीरिणां ६ क्रांतेविस्पृष्टबलेशक्रः कौष्ठेग्निर्भोक्तुमिच्छसि क
र्णयोःप्रदिशःश्रोत्रंजिह्वायांवाक्सरस्वती ७ ॥

न्नारोपयतिअहंभोगीअहंरवंजइति।यथाचपूराजयोनभटेसतदभिमानाभावात् एवंभोगोपिविसंवादोनास्ति।आत्मनित्वविद्ययैवतत्तन्दानमितिसि
द्धमात्मनोःकर्तृत्वभोक्तृत्वंचानन्यात्मैवकर्त्ताभोक्ताचास्तुकिमंतर्गडुभिर्विसंवादिभिरितिचेन्नअनिर्मोक्षापत्तेः स्वाभाविकस्यकर्तृत्वादेः वह्न्यौ
ष्णवदात्मयनाशसंतेरणनाशायोगाच्च कर्णौस्थानंश्रोत्रमिंद्रियंदिशोदेवताः।जिह्वास्थानंवागिंद्रियंसरस्वतीदेवता।एतद्वान्येषामपिस्थानादी
ना ‍मुपलक्षणं ७ ॥

दर्शयंतितानिदर्शनीयानिकर्तरिल्युटः तानिचतानींद्रियाणिचेतिसमासः विभक्तिलोपआर्षः आहारः शब्दादिग्रहः ८ इंद्रियेभ्यएवइंद्रियार्थानकृ
र्मगवत्पृथग्भूतान्विद्यात् ९ मनःकर्त्रयंतासारथिः भूतात्मा बुद्ध्युपाधिर्जीवः १० एषांशब्दादीनांईश्वरंउत्पत्तिस्थितिलयहेतुःनियमंसंहारंविस

कर्णौत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचैवपंचमी दर्शनीयेंद्रियोक्तानिद्वाराण्याहारसिद्धये ८ शब्दस्पर्शस्तथा
रूपंरसोगंधश्चपंचमः इंद्रियार्थान्पृथग्विद्यादिंद्रियेभ्यस्तुनित्यदा ९ इंद्रियाणिमनोयुक्तेवश्यान्यंतेववा
जिनः मनश्चापिसदायुक्तेभूतात्माहृदयाश्रितः १० इंद्रियाणांतथैवेषांसर्वेषामीश्वरंमनः नियमेचविस
र्गेचभूतात्मामानसस्तथा ११ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्चस्वभावश्चेतनामनः प्राणापानौचजीवश्चनित्यं
देहेषुदेहिनां १२

र्गेसृष्टौ ११ इंद्रियार्थाः घटादयः स्वभावः शीतोष्णादिधर्मः चेतनाधीवृत्तिः देहेषुहृदयगुहायामेववर्त्तंतेस्वप्नइवकर्मोदयेततएवाविर्भवंतीत्यर्थः १२

ननुदेहस्यापींद्रियापर्यंतात्देहांतगतिर्बुद्धौ स्थितिः स्वस्कंधारोहरान्यायमनुसरतीत्याह सत्वस्य बुद्धेराश्रयोयः प्रागुक्तो देहस्यापिनास्ति स्वप्नदेहवत्तस्यापि प्रतिभानमात्रत्वात् कस्तर्हि सत्वस्याश्रयः किंच तत्स्वरूपमत आह गुणाइति त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवसत्वविकारस्यवाचारंभणंविकारोनामधेय मितिश्रुतेः ॥ शब्दमात्रस्वरूपस्य सत्वस्याश्रयइत्यर्थः नतु चेतनासत्वस्याश्रयः स्वरूपं वा असंगत्वादविकारत्वाच्च ननु गुणाः बुद्धेरेवधर्माः संतु तत्पा चसात्विकोयंराजसोयमितितेषांतदुपाधिकेपुरुषे व्यपदेशो मुद्यतइत्याशंक्याह सत्वंहीति तेजः वासनात्वं सृजति नतुगुणान् अनादिवासना

आश्रयोनास्तिसत्वस्यगुणाः शब्दोनचेतना सत्वंहितेजः सृजतिनगुणान्वैकथंचन १३ एवंसप्तदशंदेहे वृतंषोडशभिर्गुणैः मनीषीमनसाविप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि १४ नह्ययंचक्षुषादृश्योनचसर्वैरपींद्रियैः मन सातुप्रदीपेनमहानात्माप्रकाशते १५ अशब्दस्पर्शरूपंतदरसागंधमव्ययं अशरीरंशरीरेषुनिरीक्षेतनिरिंद्रियं १६ अव्यक्तंसर्वदेहेषुमर्त्येष्वपरमार्चितं योनुपश्यतिसप्रेत्यकल्पतेब्रह्मभूयसे १७ ॥ ॥

हिसत्वस्यकारणंसाचत्रिगुणात्मिकेतिनसत्वकार्यत्वंगुणानांघटतेसात्विकोयमित्यादिर्व्यपदेशस्तुपरंपरयायियुज्यतइतिभावः १३ सप्तदशं चिदात्मानंषोडशभिः पंचेंद्रियाणिपंचेंद्रियार्थाः स्वभावंदपरश्चषट्तैः मनीषीमनोनिग्रहशीलः आत्मनिबुद्धौ १५ अशरीरंस्थूलसूक्ष्मका रणशरीररहितं मर्त्येषुमरणधर्मवत्सु १६ अनुपश्यतिगुरुवेदवाक्यमनुब्रह्मभूयसेनिर्विशेषब्रह्मभावाय १७ ॥ ॥ ॥

अभिजनः शिष्यकुलादिः समं ब्रह्मैव पश्यंतीति समदर्शिनः १८ एतदेव प्रसिद्धिविषया आह सहीति। क्षेवेषु स्थावरेषु १९ योगफलमाह सर्वभूतेष्विति। संप्र
ज्ञाते सोपाधिकावस्थायां सर्वभूतेष्वात्मानमनुस्यूतं पश्यति अहमेवेदं सर्वोस्मीत्यनुभवतीत्यर्थः आत्मनि निष्कले असंप्रज्ञातावस्थायां सर्वभूतान्यात्मन्येव
विलीनानि पश्यतीति तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः तथा च द्विविधो ब्रह्मभावउक्तो भवति सचोक्तः सोपाधिर्निरुपाधिश्चेति द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकः स्यात्स

विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः १८ सहि सर्वेषु भूतेषु जंगमेषु
क्षेवेषु च वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततं १९ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि यदा पश्यति भूतात्मा ब्र
ह्म संपद्यते तदा २० यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि य एवं सततं वेद सोमृतत्वाय कल्पते २१ ॥ ॥

र्वात्मा निरुपाख्योनुपाधिक इति २० वेदस्य आत्मा शब्दः स आत्मनि स्वस्वरूपे यावान् देशतः कालतश्च यावत्प्रमाणोस्ति तावान् आत्मा जीवः सर्वो
पाधिवाचो विषय आत्मेत्यर्थः स च परात्मनि अधिष्ठाने स्वस्वरूपेण यथा च श्रुतिः यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागिति विष्ठितो विविधाकारेणास्थितं २१ ॥

सर्वेषांभूतानां आत्मभूतस्य भूतस्य अप्रमाविभोः आकाशतुल्यस्य परिछेदाभिमानिनोदेवपानःपितृपारोऽन्तोवामार्गोस्ति। अतस्तस्यमार्गमन्वेषणीये
वाअपिमुह्यंतिदेवापीत्यपरार्धःसंधिरार्षविहितक्रिययासंबंधश्च। अपदस्यमार्गरहितस्यपदैषिणःब्रह्ममुमुक्षवः तथाचश्रुतिः नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रै
वसमवनीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति। अत्रैवस्वात्मन्येवसमवनीयंतेएकीभावेनलीयंतेअस्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगछं

205

सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतहितस्यच देवापिमार्गेमुह्यंतिअपदस्यपदैषिणः २२ शकुंतानामिवाकाशेमत्स्यानामिवचोदके
यथागतिर्नदृश्येततथाज्ञानविदांगतिः २३ कालःपचतिभूतानिसर्वाण्येवात्मनात्मनि यस्मिंस्तुपच्यतेकालःतंवेदेहनक
श्चन २४ नतदूर्ध्वंनतिर्यक्चनाधोनचपुनःपुनः नमध्येप्रतिगृह्णीतेनैवकिंचित्कुतश्चन २५ सर्वेतत्स्थाइमेलोकावा
ह्यमेषांनकिंचन यद्यजस्रंसमागछेद्यथावाणोगुणाच्युतः २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तीतिश्रुतेःतत्रचविदुषेवप्राणमनःप्रभृतीनांकलानांप्रलयोध्यवसेयः २२ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयतिशकुंतानामितिज्ञानविदांब्रह्मविदां २३ कालउक्त
रूपोजीवःपचतिजरयति। पच्यतेजीर्यते। यस्मिन्तंपरमात्मानं २४ नतंमुक्तस्वरूपंप्रतिगृह्णीतेविषयीकरोति। एतेनदेशविशेषप्राप्तिर्मुक्तिरितिपक्षःपरास्तः
२५ अंतस्थाःमुक्तस्वरूपांतर्गताःएषांलोकानांमध्येवाह्यंकिंचित्स्थानंनास्तियद्गतिप्राप्यंस्यात् २६

अंतं सन्निधिं अनंतत्वात्तस्य २७ कारणस्य ज्ञेयं स्वरूपमाह तस्मादिति सार्द्धाभ्यां २८ कालः पचतीत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः ब्रह्मणः प्रत्यगात्मत्वात् अ
विषयत्वात् सर्वलोकाश्रयत्वात् अनंतत्वात् सूक्ष्मत्वात् विभुत्वात् च ब्रह्मविदां देशांतरप्राप्तिर्नास्तीत्युक्त्वा प्रकारांतरेणाप्येतदाह अक्षरमिति अक्षरं अ
विनाशि चैतन्यं अक्षरं विनाशि जडं सर्वेषु भूतेषु स्थावरजंगमशरीरेषु क्षरः क्षरत्वं ३० न[illegible] महदहंकारपंचतन्मात्राणि अविद्याकर्म चेति कामस्याहे

नैवांतं कारणस्येयाद्यपि स्यान्मनोजवः तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः २७ सर्वतः पाणि
पादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति २८ तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो मह
त्तरं तदंतः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते २९ अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोयमात्मनः क्षरः सर्वेषु भूते
षु दिव्यं त्वमृतमक्षरं ३० नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ३१

कारधर्मस्यात द्देहेरौक्यग्रह इति नैवेव गतिर्द्वाराणि यस्मिन् तत् नवद्वारं पुरं गत्वा प्राप्य ईशोपि हंसो हं इति गच्छतीति हंसो गतिमान् भवति स ईक्षां चक्रे क
स्मिन्न्वहमुत्क्रांते उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा[illegible]स्यामीति स प्राणमसृजतेति परस्मिन् प्राणोपाधिकस्यैव गमनस्य श्रवणा
त् नियतोऽचंचलः वशी उपाधिदोषानभिभूतः ईशो नियंता ३२

पुरंगत्वाहंसोभवतीत्यर्थः हंसोनिहानीति। अजस्यपरमेश्वरस्यशरीराणांशरीरांतर्गतानांनवानांपूर्वोक्तमहदादीनांसंबंधिनोयेहान्यादयस्तेषांसंच
येनसंग्रहेणाहंसत्वं आह। पारदर्शिनस्तत्वविदः हानिर्गतिः आहागताविति स्वरूपाभंगः दुःखित्वादिकं विकल्पः मनुष्योयंपशुरयंहस्तीयमि
तिविविधकल्पनावहंसत्वमित्युपलक्षणंभंगादेरपि ३२ एवंआत्मनः क्षराक्षरयोरुक्तानिभक्षरस्यक्षरद्वारकंगत्यादिकंचेत्युक्ता तत्वमसि

हानिभंगविकल्पानांनवानांसंचयेनच शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वंपारदर्शिनः ३२ हंसोक्तंचाक्षरंचैवकूटस्थं
यत्तदक्षरं तद्विद्वानक्षरंप्राप्यजहातिप्राणजन्मनी ३३ शांतोमोक्षधर्मेषुशुकानुप्रश्ने॥ ॥ व्यासउवाच पृच्छत
स्तवसत्पुत्रयथावदिहतत्वतः सांख्यज्ञानेनसंयुक्तंयदेतत्कीर्तितंमया १ ॥ ॥ ॥

वाक्यार्थप्रतिपादनपुरःसरंविदुषउपाधमावाङ्गत्वमोक्षमाह। हंसेतिहंसपदेनोक्तंपदक्षरंजीवाख्यंतत्कूटस्थमेवाक्षरंनतुअन्यत्कूटस्थ
मक्षरंअन्यत्तहंसाख्यमक्षरमितिभेदोस्ति। अयमात्माब्रह्म अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ततंतस्माद्धेतोः विद्वान्हंसः अक्षरंकूटस्थमात्मानंप्राप्यप्राणौजन्मोत्पादि
साधनेउपाधिंजन्मचजहातिजन्महेतोरविद्यायानाशात् ३३ पंचषष्टितमः॥ ॥ एवंसांख्यतत्वमुक्त्वायोगिनांयत्कृत्यंतद्वक्तुंप्रतिजानीतेपृच्छतइति ॥

ननु ज्ञानादेव तु कैवल्यं नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः सांख्यादन्यो मोक्षमार्गो नास्ति तत्किं स्यात्तं च योगकृत्यनिरूपणेनेत्याशंक्य योगमते ज्ञानशब्दार्थमाह एकत्वमिति य
यादि वृत्तिद्वारं इंद्रियाणि दुःखादि वृत्तिद्वारं मनः तेषामेकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् एतदेव ज्ञानं अनुत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः नान्यदहं ब्रह्मास्मी
ति धीवृत्तिरूपं तथा च श्रुतिः तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतं एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रंथविस्तर इति २ बोद्धव्यं गुरुमुखाद्वगंतव्यं आचार्यवान्पुरु

योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु एकत्वं बुद्धिमनसोरिंद्रियाणां च सर्वशः २ आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतद
नुत्तमं तदेतदुपशांतेन दांतेनाध्यात्मशीलिना ३ आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा योगदोषान्समुच्छिद्य पंच यान्क
वयो विदुः ४ कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पंचमं क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ५ ॥ ॥ ॥

यो वेदेति श्रुतेः तेन सुषुप्ते यद्दुःखादिवृत्त्यभावेन ज्ञानत्वं प्रसक्तं तन्निरस्तं आनंदभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ इति श्रुतेः तत्रापि निद्रारूपाया धीवृत्तेः सत्वात् प्रशान्तः उपशा
न्तो जितचित्तः दांतः जितबाह्येंद्रियः अध्यात्मशीलो ध्याननिष्ठः आत्मारामः आत्मनि रतिमान् बुद्धः ज्ञातशास्त्रतत्वः शुचिकर्मा यमनियमादीन् ३ समुच्छिद्य बोद्धव्य
मिति पूर्वेणान्वयः ४ सत्वेन बुद्ध्या संसेवनं परिशीलनं अर्प्पानीतेन ५ ॥ ॥ ॥

धृत्या धैर्येण शिश्नोदरं अभिचारादिभ्यः पाणिपादं कंटकादिभ्यः चक्षुः श्रोत्रे साभिलाषपरस्त्रीदर्शनादिभ्यः मनो वाचं दुर्ध्यानादिभ्यः कर्मणा यज्ञादिना ६ एतदे
वाह्यप्रमादादिति दंभेलो भमूलं ७ उशंती कामप्रधानो विरुगोष्ठीरित्यर्थः मनो नुदां मनोभंगकरी ८ न तु ब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिरिति प्रसिद्धं न तु धीनिरोधमात्रादित्या
शंक्य ब्रह्मशब्दार्थमाह ब्रह्मेति शुक्रं बीजभूतं प्रधानं तेजोमयं प्रकाशात्मकं सत्वगुणप्रधानं महत्तत्वाख्यं तदेव ब्रह्म न ततोन्यत् परमस्य शुक्रस्य रसः सारः भवस

सत्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ६ चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च
कर्मणा अप्रमादाद्भयं जह्याद्दंभं प्राज्ञोपसेवनात् ७ एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतंद्रितः अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चा
र्चेद्देवताः प्रणमेत च वर्जयेदुशतीं वाचं हिंसायुक्तां मनोनुदां ८ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः एतस्य भूतं भूत
स्य द्वयं स्थावरजंगमं ९ ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा शौचमाचारसंशुद्धिरिंद्रियाणां च निग्रहः १०
एतैर्विवर्द्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति सिध्यंति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्त्तते ११ ॥ ॥ ॥

ॐ२

जन्मवतः एतस्य द्वयं ईक्षणं एतेन सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तदैक्षत बहुः स्यां प्रजायेयेति ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुतेः अर्थः प्रधानं एकमेव सत् सत्वो
द्रेकादीक्षणकर्तृत्वेन महत्तत्वात्मकं भूत्वा ईक्षणद्वारा सर्वात्मकत्वं गतमिति दर्शितं ९ अस्य ध्यानेनाध्ययनादिना च सत्वोत्कर्षः सति पापनाशः सर्वकामा
वाप्तिः स्वात्वज्ञानं च जायत इत्याह द्वाभ्यां ध्यानमिति ११

समः रागद्वेषशून्यः लब्धेति यदृच्छालाभसंतुष्ट इत्यर्थः तेजस्वी सत्ववान् ब्रह्मणो महतत्वस्य पदं स्थानं प्रकृतिं निनीषेत् वशीकर्तुमिच्छेत् १२ ऐकाग्र्यं विषये
भ्यो निरोधं कृत्वा आत्मनि बुद्धौ मनो धारयेत् संकल्पात्मकं मनो निरुध्यादित्यर्थः १३ इंद्रियाणामनिरोधे दोषमाह जंतोरिति प्रज्ञा शास्त्रजा बुद्धिः स्रवति विषयप्राव
णा प्रक्षीयते दृतेश्चर्मकोशस्य १४ मन इति इंद्रियाणां निग्रहो मनोनिग्रहपूर्वक इत्यर्थः कूर्मीनं जालं दंशक्षयं मीनं १५ तत इति संकल्पतागस्वमनस्त्रा

समः सर्वेषु भूतेषु लब्ध्वा लाभेन वर्त्तयन् हतपाप्मा तु तेजस्वी लघ्वाहारो जितेंद्रियः कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदं १२
मनसश्चेंद्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः पूर्वरात्रापरार्द्धे च धारयेन्मन आत्मनि १३ जंतोः पंचेंद्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिंद्रि
यं ततोस्य स्रवते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकं १४ मनस्तु पूर्वमादद्यात्कूर्माणामिव मत्स्यहा ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं
च योगवित् १५ तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् १६ पंचेंद्रियाणि
संधाय मनसि स्थापयेद्यतिः यदैतान्यवतिष्ठंति मनःषष्ठान्यथात्मनि १७

त्मनि बुद्धौ धारणं नाम १६ संधाय ध्येयवस्तुना अभिसंधानं कृत्वा न तु सुप्ताविव तमोग्रस्तत्वेन मनसि स्थापयेत् आत्मनि बुद्धौ प्रसीदंति संकल्पजं कालु
ष्यं त्यजंतीति तत्र हेतुः संस्थापनाशं माप्यवह्नौ इध्मवत्स्वरूपनाशानुविनाशे वइंद्रियाणां कालुष्यमित्यर्थः ब्रह्म महत्तत्त्वं १७ ॥ ॥ ॥

निर्विषयवेदनमस्मीत्येतावन्मात्रं। सएवब्रह्मप्रकाशो योगानां सत्वपुरुषान्यताख्यातिः शुद्धत्वं पदार्थः आत्मनि सूक्ष्मबुद्धौ अस्मितामात्रा[illegible]यां १८ सर्वोऽ
हंकारादिर्विकारस्तत्र महत्यात्मनि। स च महानात्माकारणत्वेन व्यापकत्वादेव सर्वत्रेत्यर्थः २० परिमितं षण्मासमात्रं तथा च श्रुतिः षड्भिर्मासैस्तु संनित्ययुक्तस्य यो
गिनः आनंदः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्त्तत इति। संशितव्रतः सम्यक्कृतीक्षा नियमः रागादिच्छेदकत्वमिह शितत्वं अक्षरं अस्मितानिर्मुक्तं शुद्धात्मस्वरूपं तेन साम्य

208

प्रसीदंतीति च संस्थापयेत्तदा ब्रह्म प्रकाशते विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् १८ वैद्युतोग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽत्मा तथा
त्मनि सर्वस्तत्र स सर्वत्र व्यापकत्वाद्धि दृश्यते १९ तं पश्यंति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः धृतिमंतो महाप्राज्ञाः
सर्वभूतहिते रताः २० एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसाम्यतां २१ प्रमोहो भ्रम आ
वर्तौ घ्राणश्रवणदर्शने अद्भुतानि रसस्पर्शे शीतोष्णमारुताकृतिः २२ प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्य योगतः तांस्तत्व
विदनादृत्य आत्मन्येव निवर्त्तयेत् २३

तां समत्तां लक्षणाभेदाभावां स्वार्थैष्य[illegible] २१ योगविघ्नानाह प्रमोह इति प्रमोहो लयः भ्रमः विक्षेपः आवर्त्तः उभयात्मा शीकषायः घ्राणेति दिव्यगंधादिग्रहणं च
मारुताकृतिरिति शीघ्रगतिरदर्शनसिद्धिराकाशगमनं [illegible]चेत्युक्तं २२ प्रतिभां सकलशास्त्रार्थभानं उपसर्गाः दिव्यांगनासंगादयः तांश्च उपसंगृह्य योग
बलेन लब्ध्वा अनादृत्य च आत्मनि बुद्धावेव निवर्त्तयेत् संहरेत् बुद्धिकल्पितत्वात्तेषां तत्रैव संहारस्य युक्तत्वात् २३ ॥ ॥ ॥ ॥॥

त्रैकाल्ये प्रातः पूर्वरात्रेऽपररात्रे वा चैतेष्वेव द्रुमलतरौ वृक्षाग्रेषु वृक्षपुरतः २४ कोष्टहृदयपुंडरीके एकाग्रं यथा स्यात्तथा नित्यं वस्त्रभांडं धनाद्युपकरणं तन्मनाः
भांडमिव नित्यमनानित्यं चिंतयेत् २५ येनोपायेन पूर्वोक्तेन यत्कालवनेन अयत्कालवनेन वा २७ नाभिस्वजेत् परिगृह्णीयात् परिग्रहो हि दुःखायेत्युक्तेः २८

कुर्यान्निरिचपंयोगं त्रैकाल्ये निपुतो मुनिः गिरिश्रृंगे तपा चैतेष्व वृक्षाग्रेषु च योजयेत् २४ संनियम्येंद्रियग्रामं काष्टभांडव
नाइव एकाग्रं चिंतयेन्नित्यं योगान्याद्दहेजयेन्मनः २५ येनोपायेन शक्नोति संनियंतुं चलं मनः तं च मुक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्त
तः २६ शून्या गिरिगुहा शैवं देवतायतनानि च शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् २७ नाभिस्वजेत्परं वा चाक
र्मणा मनसापि वा उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् २८ यश्चैनमभिनंदेत यश्चैनमपवादयेत् समस्तयोश्चा
प्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभं २९ न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिंतयेत् समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ३० ए
वं स्वस्यात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मा निवर्तते ३१ वेदनार्त्तः प्रज्ञा दृष्ट्वा समलोष्टा
श्मकांचनः एतस्मिन्विरतो मार्गे विरमेन्न च मोहितः ३२

अपवादयेन्निंदेत्तस्यापीरिणा च २९ मातरिश्वनः वायोः सधर्मा तुल्यधर्मा असंगोऽनिकेतश्च ३० शब्दब्रह्म प्रणवः श्रुतिवत्तैस्यापरोक्षीकरणान्न असंतेप्र
काशते ३१ प्रज्ञाकांचनलाभार्थं वेदनार्त्तः दृष्ट्वा एतस्मिन्वित्तार्जनादिमार्गे विरतो विरक्तः विरमेत् वित्तार्जनादिभ्यः न च मोहितो भवेत् ३२ ॥ ॥ ॥

श्रद्धावानेवात्राधिकारीत्याह अपीति। वर्णाविकृष्टः शूद्रः एतेनतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारात्मके सांख्ये त्रैवर्णिकाएवाधिकारिणः मनोनिरोधात्मके योगमार्गे तु
स्त्रीशूद्रादयोप्यधिकारिणइतिगम्यते ३३ योगविद्यामुपसंहरति। अजमिति। इंद्रियैर्मनोबुद्धियुक्तैर्निश्चलैः सम्यग्दिरूपलक्षितं यत्नामरूपातीतंस्वरू
पंतदेवअजंजन्महीनंयतः पुराणंपुराणपिनवंअतएवअजरंसर्वभावविकारहीनंअतः सनातनंनित्यमेकरूपंवस्तु उपलभेततद्वस्तु अणोरणीयः दुर्ल

अपिवर्णाविकृष्टस्तु नारीवाधर्मकांक्षिणी तावप्येतेनमार्गेणगच्छेतांपरमांगतिं ३३
अजंपुराणमजरंसनातनंयदिंद्रियैरुपलभेतनिश्चलैः अणोरणीयो[illegible]महतोमहत्त
रंतदात्मनापश्यतिमुक्तमात्मवान् ३४

क्ष्यमित्यर्थः महतोपिमहत्तरं अनंतमित्यर्थः तत् आत्मनाबुद्ध्यामुक्तं आत्मवान्जितचित्तः पश्यति। एतेनयदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासहबुद्धिश्चनवि
चेष्टतितामाहुः परमांगतिं। तांयोगमितिमन्यंतेस्थिरामिंद्रियधारणां अप्रमत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवाप्ययाविति श्रुत्यर्थोदर्शितः ३४ ॥

समानभोगभाजो मुक्ता व ब्रह्मणा सह २

सांख्यविद्यामुपसंहरति। इदमिति। अनुदृश्य गुरुवचनमनु शब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा अवेक्ष्य स्वपं च पुत्रस्यापरोक्ष्य इमां शास्त्रप्रसिद्धां परमेष्ठिसाम्यतां चतुर्मुख
समतां प्रयांति। अमृतगतिं भूतसंप्लवपर्यंतं ब्रह्मलोके ब्रह्मणा सह हि मुच्यंते मनीषिणः शुद्धचित्ताः निर्विचिकित्समपरोक्षज्ञाना नस्यैव स्वर्गफले अपरोक्ष
ज्ञानिनामक्षरसाम्यतायाः प्रागुक्तत्वात् एतेन वेदांते ज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे

इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो यथावदुक्तं मनसानुदृश्य च अवेक्ष्य चेमां परमेष्ठिसाम्यतां प्रयांति चामृतगतिं मनीषिणः ३५
शांतौ मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने॥ ॥ शुक उवाच यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च कां दिशं विद्यया यांति कां च गच्छं
ति कर्मणा १ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे एतद्वान्योन्यवैरूप्यं वर्त्तते प्रतिकूलतः २ भीष्म उवाच इत्यु
क्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतं कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ३ यां दिशं विद्यया यांति यां च गच्छं
ति कर्मणा शृणुष्वैकमना वत्स गह्वरं ह्येतदंतरं ४

इति स्फुटतरार्थो दर्शितः परांतकाले ब्रह्मणो मोक्षकाले तन्मुच्यंते ३५ पंचषष्टितमः॥ ॥समाप्ता ब्रह्मविद्या तस्याः कर्मभिः समं समुच्चयं खंडयति यदिदमिति। कुर्व
न्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः इति न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति कर्मकरणतत्त्यागविधिपरस्परविरोधादेककार्यकारित्वमल
भमानौ विसदृशकार्यंगत्वं प्रतिपद्येते। अतः पृच्छति कामिति २ क्षराक्षरौ मार्गौ विति शेषः ३ गह्वरं आकाशमिवानंतरं एतदेतरं एतयोरंतरं ४ ॥ ॥

पं२

मो० २१०

आस्तिकनास्तिकयोरिव पृच्छमानं तारतम्यं पप्याऽस्तिकस्य क्लेशबहुत्वं द्वेतन्ममेत्यर्थः ५ द्वाविति निवृत्तौ आत्मदर्शने च धर्मः सुभाषितः आत्यंतिको धर्मः स उक्तः अयं तु परमो धर्मोय[illegible]गेनात्मदर्शनमिति ७ षोडशात्मकः देहः प्रेत्य मृत्वा पुनर्जायते उत्पद्यते विद्यया नित्यं अव्यक्तं द्वैतभिन्नं जायते आवि

२१८

अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ५ द्वाविमावथ पंथानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ६ कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया तु प्रमुच्यते तस्मात्कर्म न कुर्वंति यतयः पारदर्शिनः ७ कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः विद्यया जायते नित्यमव्यक्तो ह्यव्ययात्मकं ८ कर्म त्वेके प्रशंसंति स्वल्पबुद्धिरता नराः तेन ते देहजालानि रमयंत उपासते ९ ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुणदर्शिनः न ते कर्म प्रशंसंति कूपं नद्यां पिबन्निव १० कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ११ यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते न पुनर्जायते यत्र यत्र गत्वा न वर्तते १२

र्भवति ८ रमयंतः स्त्र्यादीन् रंजयंतः तत्सहवासनावासिताः देहशतानि प्राप्नुवंति ९ यत्रेति यत्र निर्विशेषे ब्रह्मणि गत्वा प्रविश्य न जायते अयमहमस्मीति न जानात्यात्मानं तत्र हेतुः न वर्तते गंता विशेषविज्ञानाभावात् तज्जीवरूपेण नश्यति । तथा च श्रुतिः विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति १२ ॥

राम० २१०

नवर्त्तितइत्यत्राप्पिहेतुमाह। यत्रेतियत्रयस्मामवस्थायांतद्ब्रह्म अवियोगिजीवेश्वरभेदेनवियोगवत्तन्नभवतिउपाध्यभावेनब्रह्माभेदादेवनवर्त्ते
तेननतुस्वरूपनाशादित्यर्थः अविनाशीवाअरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मामात्राऽसंसर्गस्त्वस्यभवतीतिश्रुतेः मीयंतेविषयेऽनयासामात्राऽन्तःकरण
वृत्तिस्तया असंसर्गइतिश्रुत्यर्थः सत्रमरणावस्थाहृतिभेभ्योव्यवच्छिनत्ति परममव्यक्तमचलमिति। ध्रुवंकूटस्थंनित्यं अव्याहृतमविस्पष्टं। अनायासं अक्ले

यत्रतद्ब्रह्मपरममव्यक्तमचलंध्रुवं अव्याहृतमनायासममृतंचावियोगिच १३ द्वंद्वैर्नयत्र
बाध्यंतेमानसेनचकर्मणा समाःसर्वत्रमैत्राश्चसर्वभूतहितेरताः १४ विद्यामयोऽन्यःपुरुषस्ता
तकर्ममयोऽपरः विद्धिचंद्रमसंदर्शसूक्ष्मयाकलयास्थितं १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शमाप्यंप्रत्यगात्मत्वात्। अव्यक्तं अहंकारादन्यत अमृतमितिपाठेपिसएवार्थः व्यक्तआविर्भावतिरोभाववांश्चाहंकारएवततोन्यद्ब्रह्मेत्यर्थः १३ द्वंद्वैःसुखदुःखा
दिभिःमानसेनकर्मणासंकल्पेन १४ चंद्रमसंकर्ममयानांमध्येउत्कृष्टतमंसंवत्सराख्यंप्रजापतिं। उपचयापचयवंतंप्रतिमासंदर्शेकलामात्रशेषंतद्वदन्ये
षामपिकर्ममयानांमैस्वर्यमित्यर्थः १५

दृष्टांते प्रमाणमाह तदेतदिति। ऋषिणा बृहदारण्यकदर्शिना याज्ञवल्क्येन। स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पंचदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यते ऽप च क्षीयते सोमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायत इति दृष्टांतमुक्त्वा यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः अयमेव स यो ऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पंचदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यते ऽप च क्षीयत इति दार्ष्टांतिकं प्रोक्तं। अनुमीयते चायं द्रष्टांतो हृद्धिह्रासो कर्मपूर्वको। अस्मदीय वृद्धिह्रासवदिति १६ एकादशेति वैराजं मनश्चंद्रः तत्र अस्मदीयं मनः मनसा ह्येव पश्यतीत्यादि

तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते नवज्ञं शशिनं दृष्ट्वा वक्तं तनुमिवांबरे १६ एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः मूर्तिर्मिमानितितं विद्धितानकर्मगुणात्मकं १७ देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नब्विंदुरिव पुष्करे क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं योगजि-
तात्मकं १८

कोतेर्मन एकादशेंद्रियात्मकं तद्वैराजमपि। अतस्तत्र रात्रय इवात्र विज्ञाख्यं कौमेवि कलाः तासां संभारेण संभृतः मनोमयः सूत्रात्मा अस्मदादिश्च मूर्तिर्मिमानइ तिहेतोः तं विराजं वापि स्थिरं जीवं च कर्मगुणात्मकं त्रिगुणात्मकं कर्मफलभूतं चंद्रवत् वृद्धिह्रासभाजं विद्धि १७ तस्मिन् जीवोपाधिभूते मनसि च देवो द्योतनवान् चित्प्रकाशः तं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं विजानीयात् अयमेव स यो ऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वि‍दोदाहृतं तैते रुपाधिद्वयस्यैक [illegible] एव क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः योगेन जितः निरुद्धः आत्मा चित्तं येन तं जीवं क्षेत्रज्ञं विजानीयादिति योजना १८

तमइति। तम आह्निकं च यं जीवस्य विज्ञानमयकोशस्य गुणाः कर्तृत्वादयः विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादिश्रुतेः तदात्मकं गुणत्रयमेव कर्त्रादिधर्मकं तन्वीमि वेत्यर्थः जीवं विज्ञानं आत्मगुणं चिदाभासगुणश्चैतन्यं युक्तं विद्धि आत्मानं चिदाभासं परमात्मनः गुणौ ज्ञानिष्वयदिमि युक्तं विद्धीत्यथाहत्यपोज्ञं चिदचिदात्मा जीवः चिदंशस्त्वागमंतु ह्येवेत्यर्थः १९ अध्यायार्थमुपसंहरति सचेतनमिति चेतनया सहितं स्वयमचेतनं देहं जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तं वदंति। यतः सजीवः चेष्टते नतु देहः जीवयते चेतयते च देहं न तु देहस्स्वयं चेतनः ततो जीवादपि परं तं वदंति यः सप्त भुवनानि भूर्भुव आदीनि प्राकल्पयत परमात्मा प्रत्यगात्मत्वात् ब्रह्म न ग्रामादिवत् क्रियाप्राप्यमिति ज्ञानकर्मणोः

तमो रजश्च सत्वं च विद्धि जीवगुणात्मकं जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः १९ सचेतनं जीवगुणं वदंति
स चेष्टते जीवयते च सर्वं ततः परं क्षेत्रविदो वदंति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त २० शांतौ मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने ॥
॥शुक उवाच॥ ॥क्षरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानींद्रियाणि च बुद्ध्यैश्वर्याभिसर्गो यं प्रधानश्चात्मनः श्रुतः १ ॥ ॥

ब्रह्मप्राप्तौ समसमुच्चयो न घटत इत्यर्थः २० सप्तषष्टितमः ॥ ॥स्वबोधस्थापनार्थं वृत्तमनुवदति क्षरादिति। क्षरात्प्रधानात् यः सर्गश्चतुर्विंशतितत्वात्मकः साधारणः सच्चात्मनः ईशादिति श्रुतः। तथा सगुणानि सविषयाणींद्रियाणि तु बुद्ध्यैर्यत्तैश्वर्यं सामर्थ्यं तत्कृतः अतिसर्गः उत्कृष्टसृष्टिः तच्चास्तु पुरुषकृतोऽसाधारणः अयं च वं धकत्वेन प्रधानः श्रेष्ठः ऐशी जैवी चेति द्विविधा सृष्टिस्तत्र जैवीं विधीमयी सृष्टिं बंधहेतुर्न तु ऐशी भूतमयीति प्राक् श्रुतमित्यर्थः १ ॥ ॥ ॥

सद्वृत्तिं सततामाचारां कालहेतुकीं युगानुसारिणीं अनुवर्त्तितुं पुनः श्रोतुं २ कुरुकर्मत्यजेति श्रुत्योः एतद्द्वयं अविरोधं च कथं विजानीयां विषयविभागेन विविच्य
कथं जानीयां ३ लोकवृत्तांतो लोकरीतिः तस्मात्त्वं धर्माधर्ममूलकत्वेन [illegible] पूतो धर्मनिष्ठानेन बुद्धिं कृत्वा संस्कृत्य विमुक्तात्मा त्यक्तदेहः ४ तत्रमात्मकर्म

भूयएव तु लोकेस्मिन्सद्वृत्तिं कालहेतुकीं यथासंतः प्रवर्त्तंते तदिच्छाम्यनुवर्त्तितुं २ वेदेवचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च
कथमेतद्विजानीयां तच्चाख्यातुमर्हसि ३ लोकवृत्तांततत्वज्ञः पूतोहं गुरुशासनात् कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रक्ष्या
म्यात्मानमव्ययं ४ व्यास उवाच यथावै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयं एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ५
ब्रह्मचर्येणावै लोकान्जयंति परमर्षयः आत्मनश्च ततः श्रेयांस्यन्विच्छन्मनसात्मनि ६ वने मूलफलाशी च तप्यन्सु
विपुलं तपः पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ७ विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये काले प्राप्ते चरन्भैक्षं
कल्पते ब्रह्मभूयसे ८ निस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभं अरण्ये विचरैकाकी येनकेनचिदाशितः ९ ॥

णां ज्ञानेन सह समुच्चयः क्रमसमुच्चयस्तु भविष्यतीत्याशयमाह यथेति एषा कर्मभिर्बुद्धिं संस्कृत्य तयाऽत्मदर्शनमित्येवंरूपा ५ श्रेयांसि श्रेयोहेतून यज्ञादीन
अन्विच्छन् विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुतेः ६

बुद्धिं कृत्वाऽऽत्मानं द्रक्ष्यामीति स्वाभिप्रायं द्रष्टपितुं पृच्छति। यदिदमिति कुरु कर्म त्यजेति चेति वाक्यद्वयमपि प्रमाणं चेद्विरुद्धयोः वाक्ययोः शास्त्रत्वं अप्रमाणं चेत्सुतरामशास्त्रत्वं।
अतोऽनयोः शास्त्रयोः प्रामाण्यं सिद्धार्थं व्यवस्थावक्तव्येत्याशयः ११ तत्र वाक्यं कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रक्ष्याम्यात्मानमात्मनीति कर्मणां चित्तसंस्कारार्थत्ववचनं पूजयन्नसि

शुकउवाच यदिदंवेदवचनंलोकवादेविरुध्यते प्रमाणेचाप्रमाणेचविरुद्धेशास्त्रताकुतः १० इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामिप्रमाणंतूभयं
कथं कर्मणामविरोधेनकथंमोक्षःप्रवर्त्तते ११ भीष्मउवाच इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंगंधवत्याःसुतःसुतं ऋषिस्तत्पूज
यन्वाक्यंपुत्रस्यामिततेजसः १२ व्यासउवाच ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थोथभिक्षुकः यथोक्तचारिणःसर्वेगच्छं
तिपरमांगतिं १३ एकोवाप्याश्रमानेतान्योनुतिष्ठेद्यथाविधि अकामद्वेषसंयुक्तःसपरत्रविधीयते १४ चतुष्पदी
हिनिःश्रेणीब्रह्मण्येषाप्रतिष्ठिता एतामारुह्यनिःश्रेणींब्रह्मलोकेमहीयते १५ आयुषस्तुचतुर्भागंब्रह्मचर्यनसू
यकः गुरौवागुरुपुत्रेवावसेद्धर्मार्थकोविदः १६

द्धांतत्वेनमानयन्चातुराश्रम्यधर्मनिवर्गं गंधवत्याःयोजनगंधायाःसुतोव्यासउवाच १२ ब्रह्मचारीति परमांगतिंमोक्षं तेनसमुच्चितानांवा आश्रमधर्माणांतत्वज्ञिसा
साहेतुत्वमुक्तं १३ परत्रब्रह्मणिविषयेविधीयतेज्ञातुंयोग्यःक्रियते १४ चतुष्पदीचातुराश्रम्यरूपा १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कर्मातिशेषेणानिःशेषं कर्म कृत्वेत्यर्थः २० अभुक्तवति गुरावितिशेषः २२ अधीष्व अध्यापय २४ यानिति समावृत्तः समापितब्रह्मचर्यकृत्यः २५ २५

212

जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थाय गुरुवेश्मनि यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः १७ कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठे
त पार्श्वतः किंकरः सर्वकारी स्यात्सर्वकर्मसु कोविदः १८ कर्मातिशेषेण गुरावध्येतव्यं बुभूषता दक्षिणोऽनपवादी स्या
दाहूतो गुरुमाश्रयेत् १९ शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिष्टमिवान्तरा चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेन्द्रियः २० नाभुक्त
वति चाश्नीयादपीतवति नो पिबेत् नातिष्ठति तिष्ठेत नासुप्ते प्रस्वपेत च २१ उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्य मृदु स्पृ
शेत् दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् २२ अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि
कृतं मया २३ ब्रह्मंस्तदपि कर्तास्मि यद्भवान्वक्ष्यते पुनः इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य च यथाविधि २४ कुर्यात्कृत्वा च तत्स
र्वमाख्येयं गुरवे पुनः यांस्तु गन्धान्रसान्वापि ब्रह्मचारी न सेवते २५ सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ये केचिद्वि
स्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः २६ तान्सर्वाननुवर्तेत भवेच्चानपगो गुरोः स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलं २७
आश्रमादाश्रमेष्वेवं शिष्यो वर्तेत कर्मणा वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते २८

अनपगः समीपस्थः २६ २७ २८ ॥ ॥

२९ अष्टषष्टितमः॥ ॥अथप्रासंगात्गृहस्थधर्मानाह द्वितीयमिति १ कापोतींउञ्छवृत्तिंवृत्तपोञ्छजीविकाः २ षट्यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाःकर्मप
सएकोगृहस्थः त्रिभिर्यजनाध्ययनदानैः अन्योवानप्रस्थः द्वाभ्यांदानाध्ययनाभ्यांब्रह्मसत्रेप्रणवोपासनो ४ अत्रगार्हस्थ्ये ५ प्राणाग्निहोत्रादिः अप्रा

गुरवेदक्षिणांदत्त्वासमावर्तेतयथाविधि धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनुत्पाद्ययत्नतः द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीभवेद्व्रती २९
शांतोमोक्षधर्मेषुमुक्तानुप्रश्नो॥ ॥व्यासउवाच॥ ॥द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीगृहीवसेत् धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीना
हृत्यसद्व्रतः १ गृहस्थवृत्तयश्चैवचतस्रःकविभिःस्मृताः कुसूलधान्यःप्रथमःकुंभधान्यस्त्वनंतरं २ अश्वस्तनो
थकापोतीमाश्रितोवृत्तिमाहरेत् तेषांपरःपरोज्यायान्धर्मतोधर्मजित्तमः ३ षट्कर्मावर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यःप्रवर्तते
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेणवर्तते ४ गृहमेधिव्रतान्यत्रमहांतीहप्रचक्षते नात्मार्थंपाचयेदन्नंनवृथाघा
तयेत्पशून् ५ प्राणीवायदिवाप्राणीसंस्कारंयजुषार्हति नदिवाप्रस्वपेज्जातुनपूर्वापररात्रिषु ६ नभुंजीतांतराकाले
नानृतावाह्वयेत्स्त्रियं नास्यानश्नन्गृहेविप्रोवसेत्कश्चिदपूजितः ७ तथास्यातिथयःपूज्याहव्यकव्यवहाःसदा
वेदविद्याव्रतस्नाताःश्रोत्रियावेदपारगाः ८॥

णीअश्वत्थादिःयजुषानिवेदनंमंत्रेणैवकृत्वापश्विवसंस्कारमर्हतीतिनतुभक्षणमात्रार्थं ६ अंतराभोजनद्वयमध्ये॥स्त्रियंमैथुनायेतिशेषः ७ ८ ॥

मो०
२१४

नखरैःनखैःदंभार्थंनखलोमधरस्य। अपविद्धंअविधिनात्यक्तंअग्निहोत्रंयेनतस्य।एवंविधानांचंडालादीनांचभूतानांअत्रगार्हस्थ्येसंविभागोस्ति १०
अपचमानेभ्यःब्रह्मचारिसन्यासिभ्यः ११ विघसामृतेव्याख्यातिअमृतमिति १४ जामीभिःसगोत्रस्त्रीभिः १५ संवादान्अंशादिघर्षकलहान्।

२१४

स्वधर्मज्ञोविनीतोदांताःक्रियावंतस्तपस्विनः तेषांहव्यंचकव्यंचाप्यर्हणार्थंविधीयते ९ नखरैःसंप्रपातस्यस्वधर्मज्ञाय कस्यच अपविद्धाग्निहोत्रस्यगुरोर्वालीककारिणः १० संविभागोत्रभूतानांसर्वेषामेवशिष्यते तथैवापचमानेभ्यःअ देयंगृहमेधिना ११ विघसाशीभवेन्नित्यंनित्यंवामृतभोजनः अमृतंयज्ञशेषंस्याद्भोजनंहविषासमं १२ भृत्यशेषंतु योश्नातितमाहुर्विघसाशिनं विघसंभृत्यशेषंतुयज्ञशेषमथामृतं १३ स्वदारनिरतोदांतोह्यनसूयुर्जितेंद्रियः ऋत्वि क्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः १४ वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबंधिबांधवैः मातापितृभ्यांजामीभिर्भ्रात्रापु त्रेणभार्यया १५ दुहित्रादासवर्गेणविवादंनसमाचरेत् एतान्विमुच्यसंवादान्सर्वपापैर्विमुच्यते १६ एतैर्जितैस्तुजय तिसर्वांल्लोकाननसंशयः आचार्योब्रह्मलोकेशःप्राजापत्येपिताप्रभुः १७ अतिथिस्त्विंद्रलोकस्यदेवलोकस्यचर्त्विजः जामयोप्सरसांलोकेवैश्वदेवेतुज्ञातयः १७ संबंधिबांधवादिक्षुपृथिव्यांमातृमातुलौ वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशेप्रभ विष्णवः १८ ॥ श्री ॥

जिताःअंशात्ख्यापितः १६ आचार्यादयःसम्यगाराधिताःब्रह्मलोकादीन्प्रतिनयंतीत्याहाचार्यइतिसार्द्धाभ्यां १७ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
२१४

म्नातेनियतेस्वदेहवत्तोषणीयाइत्यर्थः २० नचेतित्र्यर्थीशयाग्निहोत्रादीन्नकुर्यात २१ तिस्रःवक्ष्यमाणाः कुंभधान्योंछशिलंकापोतीचाताासांपरंउत्त
रमुत्तरंश्रेयः २२ चतुराश्रममध्येपिपरंश्रेयःपरस्परमितियपाठः २५ चक्रधरश्चक्रवर्त्तिनोमांधात्रादयस्तल्लोकानांसदृशींगतिंतत्तुल्यतो २३

म्नानाड्येवःसमःपित्राभार्यापुत्रःस्वकानतः छायास्वादासवर्गश्चदुहिताकृपणांपरं १९ तस्मादेतैरधिक्षिप्तःसहेन्नि
त्यमसंज्वरः गृहधर्मपरोविद्वान्धर्मशीलोजितक्लमः २० नचार्थबद्धःकर्माणिधर्मवानकश्चिदाचरेत २१ गृहस्थ
वृत्तयस्तिस्त्रस्तासांनिःश्रेयसंपरं परंपरंतथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेवतत २२ यथोक्तानियमास्तेषांसर्वकार्यंवु
भूषता कुंभधान्यैरुंछशिलैःकापोतींचास्थितास्तथा २३ यस्मिंश्चैतेवसंन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्द्धते पूर्वापरा
न्दशपरान्पुनातिचपितामहान गृहस्थवृत्तीश्चाप्येतावर्त्तयेद्योगतव्यथः २५ सचक्रधरलोकानांसदृ
शींमाप्नुयाद्गतिं जितेंद्रियाणामथवागतिरेषाविधीयते २६ स्वर्गलोकोगृहस्थानामुदारमनसांहितः स्वर्गो
विमानसंयुक्तोवेददृष्टःसुपुष्पितः स्वर्गलोकोगृहस्थानांप्रतिष्ठानियतात्मनां २८ ब्रह्मणाविहितायोनिरेषा
यस्माद्विधीयते द्वितीयंक्रमशःप्राप्यस्वर्गलोकेमहीयते २९ ॥

सुपुष्पितःरमणीयः २९ एषागार्हस्थ्यंयोनिःस्वर्गस्यकारणंयस्मात्तस्मात्द्वितीयंगार्हस्थ्यं २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गृहपतिनं गृहस्थव्रतमार्षं गृहस्थेभ्यः श्रेष्ठं संश्लिष्टं अस्थिचर्ममात्रसंश्लेषवत्तानत्वतच्छरीरं चतस्त्रकारिणां शरीरशोषकारणमित्यर्थः ३। ऊनत्सप्ततितमः॥ ॥प्रकर्षेणाउक्तोशास्त्रे १ एतां गृहस्थवृत्तिं अवधूपतिरस्कृत्य किंतृतीयां कापोतीं वृत्तिमपि। संयोगः सहधर्मचारिणी संयोगस्तत्र

ना
अतः परं परमुदारमाश्रमं तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरं वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं धर्माणुषसंश्लिष्टशरीरकारिणां ३० शांतौ मोक्षधर्मेषुमुक्तानुप्रश्ने॥ ॥भीष्म उवाच प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिभिः तदनंतरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर १ क्रमशस्त्ववधूयैतां तृतीयां वृत्तिमुत्तमां संयोगवृत्तिः खिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसां २ श्रूयतां पुत्र भद्रं ते सर्वलोकाश्रमात्मनां प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तीनां पुरापद्देशनिवासिनां ३ व्यास उवाच गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत ४ तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ५ नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमत्तवान तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञांगानि च सर्वशः ६ अफालकृष्टं व्रीहियवं नीवारं विघसानि च हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पंचसु ७

यत्तद्व्रतं तेन खिन्नानां वानप्रस्थाश्रमः ओकआश्रयो येषां तेषां वृत्तिः श्रूयतामिति द्वयोः संबंधः सर्वलोकाः आश्रमाश्च आत्मा येषां संविभागशमादिमयत्वात्तत्सर्वाश्रमफलमत्रैवांतर्भूतमित्यर्थः ६ अत्रापि वने पि पंचसु महायज्ञेषु अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्येते षु वा ७॥ ॥

215

चतुर्थश्चतुर्थाश्रमे विहितश्चौपनिषदः शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीत्याद्युपनिषदि विहितः धर्मः साधारणः सर्वेषामाश्रमेषु । अन्यः

वानप्रस्थाश्रमे प्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः सद्यः प्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ८ वार्षिकं संचयं
केचित्केचिद्द्वादशवार्षिकं कुर्वंत्यतिथिपूजार्थं यज्ञतंत्रार्थमेव वा ९ अभ्रावकाशा वर्षासु हेमंते जलसंश्रयाः
ग्रीष्मे च पंचतपसः शश्वच्च मितभोजनाः १० भूमौ विपरिवर्त्तंते तिष्ठंति प्रपदे ऽपि स्थानाशनैर्वर्त्तयंति सवनेष्वभिषिं
चंत दंतोलूखलिकाः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे शुक्लपक्षे पिबंत्येके यवागूं क्वथितां सकृत् कृष्णपक्षे पिबंत्यन्ये भुंज
ते वा यथागतं मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः वर्त्तयंति यथान्यायं वैखानसगतिं श्रिताः ११ एताश्चान्याश्च वि
विधा दीक्षास्तेषां मनीषिणां चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः १२ वानप्रस्थाद्गृहस्थाच्च ततो ऽन्यः संप्रवर्त्त
ते अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः १३ अगस्त्यः सप्तऋषयो मधुच्छंदो ऽघमर्षणः सांकृतिः सुदिवा तंडि
र्यथावासो ऽकृतश्रमः १४ अहोवीर्यस्तथा काव्यस्तांड्यो मेधातिथिर्बुधः बलवान्कर्णनिर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः
१५ एतं धर्ममकुर्वंत ते ततः स्वर्गमुपागमन् तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरगणाः १६ ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनै
पुणदर्शिनां अन्ये चापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

असाधारणः १२ १६ प्रत्यक्षः धर्माधर्मफलं सत्यसंकल्पत्वादिकं येषां ते प्रत्यक्षधर्माणः १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२१६

निरानंदाः कृच्छ्रचांद्रायणादिपरत्वात् १८ अनक्षत्राः नक्षत्रग्रहताराभ्यो ऽन्येऽपांतरतमः प्रभृतयः अनाधृष्याः निर्भयाः २० सद्यस्कारां एकाहसाध्यां इष्टिं प्राजापत्यां त्रैधातवीं वा सर्ववेदसदक्षिणां सर्वस्वदक्षिणां सर्वान्वेदान्सदक्षिणानिति पपाठः आत्मयाजी जीवश्राद्धादिकृत् आत्मरतिः आत्मनिष्ठः संधिरार्षः आत्मक्रीडश्च आत्मसंश्रयश्च न तु स्त्र्यादिक्रीडारज्जाद्याश्रयः २१ तीव्रतरवैराग्याभावे तु पक्षांतरमाह साद्यस्कान्सद्य एकक्रियं एतेतान्

216

वैखानसा वालखिल्याः सैकताश्वत्थपा पुरे कर्मभिस्ते निरानंदा धर्मनित्या जितेंद्रियाः १८ गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे
वनमाश्रिताः अनक्षत्रास्त्वनाधृष्या दृश्यंते ऽयोतिषां गणाः १९ जरया च परिद्यूनो व्याधिना च प्रपीडितः चतुर्थे चायुषः
शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् २० सद्यस्कारां निरूप्येष्टीं सर्ववेदसदक्षिणां आत्मयाजी सोत्मरतिरात्मक्रीडोत्मसंश्र
यः आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् सद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेह सर्वदा यदैव याजिनां यज्ञा
त्मनीड्या प्रवर्त्तते २१

ब्रह्मयज्ञादीन् इष्टीश्च दर्शपूर्णमासमित्रविंदादीन् तानित्यावद्यजेत् यदैव यस्मिन्नेव काले याजिनां यज्ञानां यज्ञात्कर्मप्रपादा[illegible]त्मनीड्या आत्म
यज्ञो योगाभ्यासः प्रवर्त्तते तावदेव ज्ञानं कुर्यादिति शेषः यथोक्तं भगवता आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इ
ति २१ ॥

राम०
२१६

आत्मनीज्ञापाः स्वरूपमाह॥ आनितिा हृदयं गार्हपत्योमनो अन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण आत्ममोक्षणाद्देहपाताद्यपि आत्मनि
देहस्थाग्नीन्यजेत्प्राणाग्निहोत्रविधिना। तथच्छन्दोक्तं प्रथमं भक्तं गच्छेत्तं होमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्प्राणाय स्वाहेत्यादिश्रुतेः यजुषउच्चारणानंतरं पंच
ग्रासान्प्राश्नीयात् पद्भ्यां अकुत्सयन् अन्नमनिंदन् २२ वाप्यवापयित्वा २३ नचेहनामुत्रचयद्दृष्टलोकनिमित्तं परलोकनिमित्तं वा कर्तृकमनुष्ठात्सिद्ध

त्रीश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् प्राणेभ्यो यजुषः पंच षट् प्राश्नीयादकुत्सयन् केशलोमनखान्वाप्य वा
नप्रस्थो मुनिस्ततः आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्मभिः २२ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः प्रव्रजेद्द्विजः लोकास्ते
जोमयास्तस्य प्रेत्य चानंत्यमश्नुते २३ सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुत्र च कर्तुमीहते अरोषमोहो गतसंधि
विग्रहो भवेदुदासीनवदात्मवित्तरः २४ यमेषु चैवानुगतेषु न व्यथेत्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमंत्रविक्रमः भवेद्यथेष्टा गति
रात्मवेदिनि न संशयो धर्मपरे जितेंद्रिये २५

ति २४ यमेषु अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्येषु नाम शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्येषु नियमेषु स्वशास्त्रे इति स्वस्य संन्यासवि
धेः शास्त्रं तत्रस्थं सूत्रं लोकानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति वैरूपं आहुतिमंत्रः शिखां यज्ञोपवीतमित्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु प्रक्षिप्येति श्रुति
निर्दिष्टः तत्र उभयत्रापि पराक्रमो यस्य सतं यथा यथेष्टा चिरजीविता वा सद्यो मुक्तिर्वा क्रममुक्तिर्वा इष्टा भवतीत्यर्थः २५ ॥ ॥ ॥

त्रीन आश्रमानत्र्यपेक्ष्य अधिष्ठितं अधिकत्वेन स्थितं यतो धिवृत्तिं अधिकाशमाधात्मिका हृन्निर्यस्मिंस्तत् परमं मोक्षहेतुत्वात् २६ समाप्तितमः ॥ ॥पूर्वत्र साधस्को
श्वपञ्चघस्त्रानिति श्लोकद्वयेन वानप्रस्थस्यापि वैश्वानरान्तोपासनमुक्तं तत्कर्मव्यग्रस्य हृः शक्यमिति मन्वानः पृच्छति वर्त्तमान इति यथा यथावत् आत्माकर्षयो क्त
व्यः संविरार्षः परं वेद्यं ब्रह्म १ उत्तरमाह श्रुतं प्राप्येति एताभ्यां ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्याभ्यां संस्कारं चित्तशुद्धिं प्राप्य आत्मा योक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः चित्तशुद्धौ सत्यां वा

817

ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणैरधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तिमुत्तमं चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु प्रकीर्त्यमानं परमं परायणं २६ शांतौ मोक्ष
धर्मे मुमुक्षानुप्रश्ने ॥ ॥शुक उवाच वर्त्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा योक्तव्योत्मा कथं शक्त्या वेद्यं वैकांक्षता परं १
व्यास उवाच प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परं यत्कार्यं परमार्थं तु तदिहैकमनाः शृणु २ कषायं पाचयित्वाशु
श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमं ३ तद्भवानेवमभ्यस्य वर्त्ततां शृणु तां तथा एक एव चरेद्धर्मं
सिद्ध्यर्थमसहायवान् ४ एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते अनग्निरनिकेतश्च ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ५ ॥

नप्रस्थाश्रमेपि योगमभ्यसेदित्यर्थः ऋजुमार्गमाह यदिति सार्द्धेन कषायं चित्तदोषं पाचयित्वा विध्वस्तं कृत्वा स्थानेषु आश्रमेषु अनुत्तमं इदं मतं श्रेष्ठ
मित्यर्थः ३ एवं वक्ष्यमाणरीत्या धर्मं योगं ४ पश्यन् आत्मदृक् न जहाति किंचित्पदार्थं सर्वव्यापित्वात् न हीयते मोक्षसुखात् १५ ॥ ॥ ॥

भावसमाहितः चित्तसमाधानवान् ६ कपालं पानपात्रं विवर्णं काषायवस्त्रं कुचैलमित्युच्यते उपेक्षा प्रीतिद्वेषराहित्यं ७ यस्मिन्निति आक्रुश्यमानो ना
क्रोशेदित्यर्थः ८ एतद्देवा हनैवेति ९ भैषज्यं भवरोगचिकित्सा १० येन संप्रज्ञातेहमेवेहं सर्वोस्मीति पश्यता येन रूपादीन् गृह्णता चाजनपदगामिपिस्या

अथ स्वस्त्यनविधानात्स्यान्मुनिर्भावसमाहितः लब्धाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ६ कपालं वृक्षमूलानि कुचेल
मसहायता उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणं ७ यस्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे त्रस्ता द्विपा इव न वक्तारं पुनर्यान्ति स
कैवल्याश्रमे वसेत् ८ नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन ९ यद्ब्राह्मण
स्य कुशलं तदेव सततं वदेत् तूष्णीमासीत निंदायां कुर्वन्भेषजमात्मनः येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा शून्यं येन ज
नाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ११ येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः यत्र क्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः १२
अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः १३ न क्रुद्ध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितो
मानितश्च यः सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः १४ नाभिनंदेत मरणं नाभिनंदेत जीवितं कालमेव प्रतीक्षेत
निदेशं भृतको यथा १५॥

नेमृत्यमिवभवतिब्राह्मणंब्रह्मिष्ठं १२ अहेः सर्पात् गणात् जनसमूहात् सौहित्यात् तृप्तिमिष्टान्नजनितात् त्रसेः १४ [illegible] निदेशं आज्ञां १५

218

अभ्याहतं द्वेषाक्रांतं । निरमित्रस्य । अजातशत्रोः १६ सर्वभूतेभ्योऽपि अस्येति शेषः १७ निर्भयत्वमुक्त्वा कृत्स्नानंदप्राप्तिमप्याह यथेति नागपदे हस्तिप
दे । पदगामिनां अन्यपश्वादीनां । पदानि अपिधीयंते तत्र यथा इंद्रादीनां पदजातानि स्थानानि कौंजरे कुं पृथिवीं शरीररूपां जरयतीति कुंजरः समाधिस्था
यो गीतस्तस्य स्थाने कौंजरे पदे यथा कृताय विजितायाधरेऽयाः संयंत्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वंति यस्तद्वेदेति श्रुतेः कृतायश्च
तुरंकयाशः तत्र त्रिद्वि एकांकानामिव योगे कृत्स्नकर्मफलानामंतर्भाव इति श्रुत्यर्थः १८ दार्ष्टांतिकं विवृणोति एवमिति एवं दृश्यमानप्रकारं धर्मा

अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाग्भवेत् निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयं १६ अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानाम
भयं यतः तस्य मोहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन १७ यथा नागपदेन्यानि पदानि पदगामिनां सर्वाण्येवापिधी
यंते पदजातानि कौंजरे १८ एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते अमृतः स नित्यं वसति यो हिंसां न प्रपद्यते १९ अहिंसकः
समः सत्यो धृतिमान्नियतेंद्रियः शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमां २० एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निराशिषः न
मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति २१

र्थं अहिंसायां सर्वभूताभयदानरूपे संन्यासयोगे २० प्रज्ञानेन आत्मानुभवबलेन तृप्तस्य मृत्युरूपो भावः तस्य अतिगोऽतिक्रम्य गंता न भवति । किंतु स एव मृ
त्युमतिक्रामतीत्यर्थः स यथाश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवं हैव ते विष्वंचो विनेशुरिति श्रुतेः ऋत्वा प्राप्य ते कामादयोऽसुरा मृत्युरूपा इति श्रुत्य
र्थः आखणः खननायोग्यः स्वार्थे तद्धितः णत्वमार्षं २१

संगेभ्यः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेष्वहमित्यभिमानेभ्यः। आकाशवत्तन्निर्विषयत्वात्शून्यवत्। अस्वं निर्द्वंद्वं अत एवैकचरं ज्ञातृज्ञेयशून्यं ज्ञानमात्रं २१ यस्य कृत
कृत्यस्य जीवन्मुक्तस्य जीवितं धर्मार्थं धर्मश्चेद्वारत्वान्निर्विकल्पसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थं तथा च श्रुतिः क्षणमेकं क्रतुशतस्य च तत् सम्यगत्यापफलं तद्वाप्नोती
ति धर्ममेव स्वफलमाह सोऽपि धर्मो हर्यर्थं हरंतीति ते हरयः तत्समीपवर्त्तिनस्तेषामर्थं योगिनो हि पुण्यं तन्मद्भक्ता हरंतीति तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्वि

विमुक्तं सर्वसंगेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितं अस्वमेकचरं शांतं तं देवा ब्राह्मणं विदुः २२ जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो हर्यर्थमेव च
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः २३ निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिं निर्मुक्तं बंधनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं
विदुः २४ सर्वाणि भूतानि सुखे रमंते सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसंते तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्दधानः
२५ दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति सोऽनंत्यमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः २६

म१

यंतः पापकृतामिति श्रुतेः। अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्याग इत्य[illegible]निशं योगांगफलं संपत्तिश्चार्थ्यमिति पाठे परेषां सुखार्थं अहोरात्राः समाधयो
व्युत्थानानि च पुण्यार्थं लोकशिक्षार्थं २३ निरिति स्तुतिनमस्कारजन्यसुखासंगिनमित्यर्थः बंधनैः वासनाभिः २४ सर्वाणीति कर्ममात्रं हिंसाकरमतः
स्नात्यमित्यर्थः २५ अधितिष्ठति अधिकत्वेन वर्त्ततीति तीक्ष्णां तनुं हिंसामयं धर्मं सोऽनं[illegible]सच्चानंत्यं यतः प्रजाभ्यः प्रजानामभयं २६ ॥ छ ॥ ॥

तं१

आनंत्यावास्तुपायमूर्तांचोश्चैवप्राश्नीन्नजेदितिपृथ्वीध्यायेत्स्वितांवैश्वानरविद्यामनुवर्त्तयतिउत्तानइत्यादिनावानप्रस्थइवउत्तानेव्यात्तेआस्येमुखेप्राणायस्वाहे
त्यादिमंत्रैःपंचषट्वाआहुतिर्निर्जुहोतिकिंतर्हिप्राणानेवइंद्रियमनआदीनआत्मयाजीआत्मनिजुहोतिप्रविलापयतीत्युत्तरेणसंबंधःतत्प्रकारमाहलोकस्ये
तिलोकस्यचराचरस्यजंतोर्नाभिःजगतस्त्रैलोक्यात्मनोवैश्वानरस्यप्रतिष्ठास्थानंअधोनिष्ठावितस्त्यांतेनाभ्यामुपरितिष्ठति।ज्वालामालाकुलंभातिविश्वस्यायत
नंमहदितिश्रुतेःनिष्ठा हृदयकपाटान्।विश्वस्यवैश्वानरस्य।प्रकारांतरेणापतनांतरमाहतस्यांगमंगानीतितस्यलोकस्यांगमद्धीदिविचुकांतअंगानिवैश्वानराव

उत्तानआस्येनहविर्जुहोतिलोकस्यनाभिर्जगतःप्रतिष्ठा
तस्यांगमंगानिकृताकृतंचवैश्वानरःसर्वमिदंप्रपेदे २७

यवाःमूर्द्धानमुपाश्यदिशन्नुवाचैषवाअतिष्ठावैश्वानरइत्यादिनाचुबुकमुपदिशन्नुवाचैषवैप्रतिष्ठावैश्वानरइत्यंतेनग्रंथेनश्रुत्यादर्शिताः नाभ्यादिनि
स्यातेदेशेवाचुबुकादिमूर्द्धांतदेशेवात्रैलोक्यात्मानंवैश्वानरमुपासीतेतिपक्षद्वयमुपन्यस्तंस्यतच्चकृतंवैकल्पिकंनतुसमुच्चितं।तात्पर्यमाहवैश्वानरः॥
सर्वमिदमितिप्रपेदेप्रतिपन्नव्याप्तमित्यर्थः २७

४१

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीत्यस्यां [illegible]तरं यमाह प्रादेशेति हृदि नाभ्यादि हृदयपर्यंते देशे प्रादेशसंमितेति निःसृतं चाविर्भूतं इति श्रौतस्य प्रादेशमात्रपदस्यार्थः तस्मिन् चिन्मात्रे प्राणोपलक्षितं कृत्स्नं प्रपंचं आत्मयाजी यो गौणं जुहोति प्रविलापयतीयः तस्याग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रं चात्मसंस्पंदेहस्थितं हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना उक्तप्रकारं सर्वेषु लोकेषु हुतं भवति। तस्य सर्वात्मकत्वात्तेन यद्ववदानं गृहीतं तेनावदानेन सर्वब्रह्मांडं तृप्यतीत्यर्थः तत यच्चक्रं प्रथममागच्छेदित्यादिना ग्रंथेन भक्तो चैतदुपपादितं १८ एवं प्रणवमात्रासु प्रथममकाराख्यं वैश्वानरमुपासीनाः ये तं देवं निधातं यो[illegible]मानं सूक्ष्मं तेजोवन्नात्मकं सूत्रात्मानमुपकाराख्यं विदुः तथा त्रिवृतं त्रिभिर्गुणैर्वृतं सुपर्णमीश्वरं माया

प्रादेशमात्रे हृदि निःसृतं यत्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति तस्याग्निहोत्रं हुतमात्रसंस्पं सर्वेषु लोकेषु सदेवके
षु १८ देवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं ये विदुरग्र्यां परमात्मतां च ते सर्वलोकेषु महीयमाना देवाः समर्त्याश्च मस्तं व्रजंति
१९ वेदांश्चैवं वेद्यं तु विधिं च कृत्स्नमथो निरुक्तं परमार्थतां च सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद तस्मै स्म देवाः स्पृहयंति नित्यं ३०

पाधिं मकाराख्यं अग्र्यां सूक्ष्मतमां परमो निरुपाधिरात्मा प्रत्यक्स्वरूपं तन्द्भावं च विदुः [illegible]
[illegible] अनंत एवं तेषां सुकृतं देवाद्यः वदंति। व्रजंतीति पाठे सुकृतं ब्रह्मानंदं यद्वैतत्सुकृतं रसो वै स इति श्रुतेः १९ विद्याफलमाह वेदानिति वेद्यं विपदादिविधिं कर्मकांडं निरुक्तं शब्दैकगम्यं परलोकादि परमार्थतां सत्यस्वभावतां चात्मनः स्वतत्सर्वं शरीरात्मनि प्रत्यग्रूपे एवास्तीति यो वेद तस्य तं मेव सर्वेश्वरं देवाः सेवितुं स्पृहयंति ३०

220

अस्यास्तु पर्णानि त्वाचेष्टमानाविति। अप्रमेयं प्रत्यगात्मत्वात्। हिरण्मयं चिन्मयं। अंडं जं ब्रह्मांडांतरा विभूतिं। अंडमध्ये पिंडस्य मध्ये हृदंबुजे भोग्यात्मनि शरीरे अं
तरिक्षे हार्दाकाशे मायां एवं च देहपुंडरीकमायाख्यं उपाधित्रयं मायाधारत्वेनाधेयाद्ब्रह्मणः एषु गुरुक्तं भवति। अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मि
न्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमिति श्रुतेः रश्मिभिरिव प्रसरणैः चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तः जीवभावं गमितः पतत्रिणां बहुपतत्रस्थानीयाभिरंगदेवताभि

र्भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं हिरण्मयं योंडजमंडमध्ये पतत्रिणां पक्षिणामंतरिक्षे यो वेद भोग्या
त्मनि रश्मिदीप्तः ३१ आवर्त्तमानमजरं विवर्त्तिनं षडरनाभिकं द्वादशारं सुपर्व यस्येदमास्योप
रियाति विश्वं तत्कालचक्रं निहितं गुहायां ३२ ॥

र्युक्तं यस्याग्निरास्यं स्वं मूर्द्धा द्यौ नाभिश्चरणौ क्षितिरित्यादिभिर्युक्तं पक्षिणामिवासंगमोदप्रमोदाख्यदत्त्विविशेषरूपपक्षद्वयं वंतं वाजीव प्रत्यगात्मतं ब्रह्म
हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्म नामेति श्रुतेः तत्त्वतो यो वेद तं देवा ब्रजंतीति पूर्वेणान्वयः ३१ विवर्त्तिनं आयुः क्षपणो षट्ऋतवो नाभयो यस्य द्वादशमासा अराः
यस्मिन्नशोभनानि दर्शसंक्रमादीनि पर्वाणि यत्र आस्योपरि भक्ष्यमिव विश्वं याति। गुहायां बुद्धौ ३२

संप्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तं तद्देवं जगतः शरीरं मूलकारणत्वात् तथा चोक्तं सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं यद्बीजं स्वप्नबोधयोरिति सर्वांल्लोकांश्च स्थूल
सूक्ष्मान् अधिगच्छति व्याप्नोति कारणत्वाद्देवात् तस्मिन् संप्रसादाभिन्ने स्थूलसूक्ष्मदेहहृदये स जीवः देवान्प्राणादीन्तर्पयति ते च देवा अस्य त्वास्य सुखं प्राप्य
एनं तर्पयंतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्या
दित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यंत्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेतीति ३२ यः

यः संप्रसादं जगतः शरीरं सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह तस्मिन्हि संतर्पयतीह देवांस्ते वै तृप्तास्तर्पयंत्यास्यमस्य ३३
तेजोमयो नित्यमयः पुराणो लोकाननंतानभयानुपैति भूतानि यस्मान्न त्रसंते कदाचित्स भूतानां न त्रसते कदाचित् ३४

पूर्वोक्तामग्र्यां परमात्मतां अप्राप्य लिंगात्मके सोपाधिके रूपे तिष्ठतीति तस्य गतिमाह तेजोमय इति तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंतीति श्रुताविव इहापि लोका
निति बहुत्वं कार्यब्रह्मलोकागतप्रदेशभेदापेक्षया तेन कार्यब्रह्मलोकं गच्छंतीत्यर्थः अत एव कठवल्लीषु निर्गुणविद्याप्रकरणेऽपि गतिराम्नायते शतं चैका च
हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवंतीति तत्राप्ययमेव श्रुतेराशयः न तु परब्रह्मविदामर्चि
रादिगतिरस्तीति तत्र गत्वाप्त्वा नमिति व्यक्तमाकरे ३४ ॥

परमात्मतां प्राप्तस्य तत न इहामुत्र वा भोगोऽस्ति तद्धेतोर्मूलाज्ञानस्य नाशादित्याह अगर्हणीय इति। विनीतमोहो नष्टाज्ञानः अत एव व्यपनीतं नष्टं कल्मषं स्थूलसू
क्ष्मदेहद्वयं यस्य अन्नमदनीयं भोग्यं लोकं अर्छति गच्छति। न तस्य प्राणा उत्क्रामंतीति तस्य गत्यभाव उक्तः ३५ अस्य जीवन्मुक्तावस्थामाह अरोषेति। न स्तः
प्रियाप्रिये यस्य सः अप्रियाप्रियः उदासीनवत् न तु प्रीत्यप्रीतियुक्तं चरन् भुंजानो भोगान् ३६ एकसप्ततितमः विस्तरेणास साधनो ब्रह्मविद्यामुक्तास्ते

अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्यान्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत्। विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुत्र च सोऽन्नमर्छ
ति ३५ अरोषमोहः सम लोष्टकांचनः प्रहीणकोषो गतसंधिविग्रहः अपेतनिंदास्तुतिरप्रियाप्रियश्चरन्नुदासीन
वदेष भिक्षुकः॥ ३६ शांतौ मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने॥ ॥भीष्म उवाच प्रकृत्यास्तु विकाराये क्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठितः न चै
नं ते प्रजानंति स तु जानाति तानपि १ तैश्चैवं कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेंद्रियैः सुदांतैरिव संयंता दृढैः परमवाजिभिः २॥

क्षेपेणाकृष्टवल्लीनाम पंसिंगृह्ल न्नुपसंहरति। प्रकृत्या इति। विकारा देहेंद्रियमनांसि तैः अधिष्ठितः अधिष्ठातृत्वं कर्तृत्वमावं प्रापितः आत्मेंद्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः जडत्वाच्च क्षेत्रं दृश्य आत्मानं न भासयंति आत्मा तु चेतनत्वात्तानवभासयति १ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा तस्य भासा सर्व
मिदं विभातीति श्रुतिभ्याम् इत्याह तैश्चेति कार्यं विषयदेशं प्रतिगमनं २ २ २

परत्वं सूक्ष्मत्वं कारणत्वं चाभ्यंतरत्वं च ननु इंद्रियाणि हयो[illegible]हुर्विषयांस्तेषु गोचरानिति तत्रैव कठवल्ल्यां इंद्रियेभ्योऽर्थानां बाह्यत्वं रूपते तत्कथमिंद्रियेभ्यः परा ह्य
र्था इति तद्विरुद्धमुच्यते। सत्यं व्यवहारतस्त्वित्थमेव परमार्थतस्तु संकल्पमात्रकृता विषयाः संकल्पश्च मनोधर्म इंद्रियेभ्य आंतर इति न किंचिदवद्यं तथा चाक्षपाद
सूत्रे दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति अर्थेभ्यो मनस्तत्कल्पकं मनसोऽपि बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा ततोऽपि परं महानात्मा बुद्धत्वे पदार्थः स एव
हैरण्यगर्भी बुद्धिः ३ ततः परं महत उपादानमव्यक्तं कारणं अज्ञानं न तत्कापिलाभिमतं प्रधानं आनुमानिकाधिकरणे तस्याव्यक्तशब्दार्थत्वनिरासात् ननु तत्र

इंद्रियेभ्यः परे ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धिरात्मा महान्परः ३ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतो
मृतं अमृतान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ४ एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सू
क्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ५ अंतरात्मनि संलीय मनः षष्ठानि मेधया इंद्रियाणींद्रियार्थांश्च बहु चिंत्यमचिंतयन् ६

सूक्ष्मशरीरमव्यक्तशब्देनोक्तं तदेवात्मा कमज्ञानं आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेः पुरुषादव्यवहितं अमृतं चिदात्मा ४ एवमेतेन प्रकारेण भूतेषु शरीरा
कारेषु आत्माऽनेककंचुकाकीर्णतया गूढः सन्ननोपाधिकेन रूपेण न प्रकाशते। तर्हि तत्सत्त्वे किं मानमत आह दृश्यते त्विति अग्र्यया तीक्ष्णतया। सू
क्ष्मयेति तस्यैव व्याख्यानं। सूक्ष्मदर्शिभिः ब्रह्मदर्शनशीलैर्योगिभिः ५ इंद्रियाणि इंद्रियार्थांश्च मेधया बुद्ध्या अंतरात्मनि महत्तत्वे संलीय विलाप्य व
हु चिंतां ध्येयध्यातृध्यानरूपं त्रयं अचिंतयन् ६ ॥

ध्यानेनतदेकतानतयाविद्याउपादिताअहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजधीवृत्त्याविषयासंस्कृतंउपरमंउपरतंकृत्वा। अनीश्वरः ईशभावमपिप्रविलाप्यानएवप्रकर्षेण
शांतात्मामुक्तचित्तः अमृतंकैवल्यंअश्रुतेतिप्राप्नोति ७ विपक्षेदोषमाह। इंद्रियाणांवशपात्मा इंद्रियैर्हृतचित्तः आत्मनःसंप्रदानेनकामादिभ्यःसमर्पणेन
मर्त्योऽपमृत्युमश्नुते ८ उपसंहरति आहत्येति आहत्यविनाश्य। सत्वेसूक्ष्मायांवुद्धौचित्तंस्थूलवुद्धिं। कालंजरपर्ववत्वदप्रकंप्योभवेत् कालंजरागुह

222

ध्यानेनोपरमंकृत्वाविद्यासंपादितंमनः अनीश्वरःप्रशांतात्मातनोछित्यमृतंपदं ७ इंद्रियाणांतुसर्वेषां
वशयात्माचलितस्मृतिः आत्मनःसंप्रदानेनमर्त्योमृत्युमुपाश्नुते ८ आहत्यसर्वसंकल्पान्सत्वेचित्तंनि
वेशयेत् सत्वेचित्तंसमावेश्यततःकालंजरोभवेत् ९ चित्तप्रसादेनयतिर्जहातीहशुभाशुभं प्रसन्नात्मा
त्मनिस्थित्वासुखमत्यंतमश्नुते १०

त्वादिरूपंजरयतिनाशयतितया। आत्मविदेवकालंनाशयतिनतुतंकालइत्यर्थः ९ प्रसादेनद्वैतदर्शनाभावरूपेणनैर्मल्येनशुभाशुभंपुण्यपापं। पुण्य
स्यापिवंधकत्वेनमोक्षापेक्षयापापत्वंतयाचजापकोपाख्यानेइंद्रादिलोकानामपिनरकत्वमुक्तंप्रसन्नात्मात्मशुद्धचित्तः आत्मनिस्वरूपेस्थित्वाद्वैतदर्शनका
लीनंहन्निसारूप्यंपरित्यज्यसुखंअनंतंअंतमतिक्रांतंविविधपरिच्छेदशून्यमश्नुते १० १०

स्वप्नेसुषुप्तौनयदिहिद्वैतादर्शनंसुप्तिकैवल्ययोःस्वल्पवदाम्नायतेमाध्यंदिनैः यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्न
तुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येदित्यादिना अन्यदितिचैतत्सूत्रकारेणस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति स्वाप्ययःसुषुप्तंसंपत्तिःकैवल्यं
अनयोरन्यतरदपेक्ष्यद्वैतादर्शनमावि[illegible]ष्कृतंकृत्वाक्वचित्सुषुप्त्याद्यापादौसुषुप्तिमपेक्ष्यमैत्रेयिपत्नीब्राह्मणादौकैवल्यमपेक्ष्येतिसूत्रार्थः ११ अत्रै

लक्षणंतुप्रसादस्ययथास्वप्नेसुखंस्वपेत् निवातेवायथादीपोदीप्यमानोनुकंपते ११ एवंपूर्वापरेकालेयुंजन्नात्मानमा
त्मनि लघ्वाहारोविशुद्धात्मापश्यन्नात्मानमात्मनि १२ रहस्यंसर्ववेदानामनैतिह्यमनागमं आत्मप्रत्ययिकंशास्त्रमिदंपु
त्रानुशासनं १३ धर्माख्यानेषुसर्वेषुसत्याख्यानेचयद्वसु दशेदमृक्सहस्राणिनिर्मथ्यामृतमुद्धृतं १४ नवनीतंयथा
दध्नःकाष्ठादग्निर्यथैवच तथैवविदुषांज्ञानंपुत्रहेतोःसमुद्धृतं १५ स्नातकानामिदंशास्त्रंवाच्यंपुत्रानुशासनं तदिदंना
प्रशांतायनादांतायातपस्विने १६ नावेदविदुषेवाच्यंतथानानुगतायच नासूयकायानृजवेनचानिर्दिष्टकारिणे १७

तिह्यंनकेवलंअनुमानतः अनागमंआगममात्रतोवागम्यंकिंतुअनभवगम्यमित्यर्थः १३ वसुधनंसारभूतंदशकिंचिदधिकानिऋक्सहस्राणितथाचोक्तं
शाकलके। ऋचांदशसहस्राणिऋचांपंचशतानिचाऋचामशीतिःपादश्चैतत्पारायणमुच्यतइति।सर्वविदम्भेष्ठादश्वेदादयंसारउद्धृतइत्यर्थः १६ १७

२२ द्विसप्ततितमः॥ ॥ आत्मापूर्वं प्रकृतः तत्र कर्मेन्द्रियाणि १ ज्ञानेन्द्रियाणि २ मनआदिचतुष्टयं ३ पंचवायवः ४ पंचभूतानि ५ कामः ६ कर्म ७ अविद्या चेति। पुनरपि शतकृत्वोऽपि पृथग्वदितव्यमिति न्यायेन विस्तरार्थं पंचोच्यते पर्वेति सप्रकारं वेद २ भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेन प्रतिजीवं भूम्यादयः पृ

न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च अश्लाघिने श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने १८ इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय तु रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथंचन १९ यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् २० अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषं यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते २१ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि २२ यच्च ते मनसि वर्त्तते परं यत्र चास्ति तव संशयः क्वचित् श्रूयतामयमहं तवाग्रतः पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः २३ शांतौ मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने॥ ॥ शुक उवाच अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे यदध्यात्मं यथा वेद भगवन्नृषिसत्तम १ व्यास उवाच अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह पठ्यते तत्तेऽहं वर्त्तयिष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु २ भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा ३ प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ४

पृथक्कल्पिताः संतीत्यर्थः ३ एतदेव दृष्टान्तान्तरपूर्वकमाह प्रसार्येति। यवीयःसु अल्पेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते सृष्टिप्रलयाख्यं विकारं जनयन्ति ४ ४

अतः शरीरे एव स प्रभवद्ब्रह्माण्डोदयप्रलयौ भवत इति फलितमाहुरन्तीति। तन्मयं च अल्पभूतमयं। तस्मिन् शरीरान्तस्थे तथा सृष्टिप्रलयादिकं निर्दिश्यते। इहैवान्तःशरीरे
सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति श्रुतेः ५ यद्यपि सर्वस्मिन् शरीरे पञ्चैव भूतानि तथापि शरीरेषु सुरनरतिर्यगादिरूपेण वैषम्यं अकरोत् तत्र
हेतुः यस्मिन् कर्मणा निमित्तेन सति यदनुपश्यति अन्तकाले। यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमेवैतीति स्मृतेः ६ शरीरेषु शरीरावयवेषु बुद्धीन्द्रियादि

इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजंगमं सर्गे च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा ५ महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत् अकरोत्त
वैषम्यं यस्मिन्यदनुपश्यति ६ शुक उवाच अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् इंद्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ७
व्यास उवाच एतत्ते वर्त्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथा तत्त्वं यथा च तत् ८ शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमा
काशसंभवं प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ९ रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्त्वे
ते त्रयोऽम्भसः १०

षु। यत्तु वैषम्यं कानिचिदिंद्रियाणि केचिद्गुणाः शब्दादयः इत्येषमादिं कथमिति स्वरूपतो गुणतश्च भेदं कथं शब्दद्वयेन पृच्छतीत्यर्थः ७ तदेव वक्तुं प्रतिजा
नीते। यथा तत्त्वं यथा च तदिति ८ शब्दश्रोत्रदेहछिद्राणि स्वरूपतो भिन्नानि। विषयत्वेकारणत्वेन तदुभयाश्रयत्वे चेति गुणतो भिन्नानि एवमग्रेऽपि चेष्टा स्पर्शनें
द्रियं वायुगुणाः वायुविकाराः ९ विपाकः जाठरः १० शरीरं काठिन्यांशबाहुल्यात् पार्थिवम् ११

मो०
२२४

इंद्रियग्रामैः सह पांचभौतिको विकारः १२ स्पर्शादयो वाय्वादीनां गुणास्तद्विकारैः स्पर्शनादींद्रियैर्गृह्यंते २३ मनः संकल्पविकल्पात्मं बुद्धिर्निश्चयात्मिका स्वभावाः पूर्ववासनाः स्वयोनिर्भूतान्येवात स्तानि सर्वाण्यपि भूतोत्पन्नान्येव अत्र हेतुमाह नेति गुणेभ्यः परं श्रोत्रादिकार्यस्वरूपं आगताः प्राप्ताः संतो गुणान् शब्दादीन्नातिवर्त्तंते अत्रायमाशयः यदिंद्रियं यस्य यस्य ग्राहकं तत्तद्ग्राह्यसजातीयगुणं अयइ इति नियमश्चक्षूरूपादौ दृष्ट इति मनोबुद्ध्यहंकाराणां चानामपि ग्राहका इति पंचगुणा

घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ११ एतावानिंद्रियग्रामो व्याख्यातः पांचभौतिकः वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते आकाशप्रभवः शब्दो गंधो भूमिगुणः स्मृतः १३ मनो बुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वयोनिजाः न गुणानतिवर्त्तंते गुणेभ्यः परमागताः १४ यथा कूर्म इहांगानि प्रसार्य विनियच्छति एवमेवेंद्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति १५ यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यति एतस्मिन्नेव कृत्ये तु वर्त्तते बुद्धिरुत्तमा १६ गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेंद्रियाण्यपि मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः १७

अयत्वात्पांचभौतिकाः १४ समनस्कानींद्रियाणि बुद्धिमात्रमेवेत्याह यथेति १५ यदिति ऊर्ध्वमित्यादिना कृत्स्नं शरीरं यत्पश्यति इदमहमिति यद्दर्शनं एतस्मिन्कृत्ये कारणीये बुद्धिर्वर्त्तते देहे अहमित्यनुभवो विषयो बुद्धेः स्वरूपमित्यर्थः १६ गुणान् शब्दादीन् भावप्रधानो निर्देशः बुद्धिरेव शब्दाद्यात्मतां अतिशयेन नीयते कर्मकर्त्तरि प्रयोगः बुद्ध्यभावे विषया इंद्रियाणि च न प्रपंचंते तस्मात् द्वयं बुद्धिरेवेत्यर्थः १७

मो०
२२४